

Міністерство освіти і науки України
Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
Факультет географії, історії та туризму
Кафедра історії, теорії держави і права та філософії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «МАГІСТР»

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ У 1941-1953 РР.

Виконала:

студентка факультету географії, історії та туризму
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Валько Людмила Миколаївна

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Лопачька Наталія Миколаївна

Рецензент:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри методики викладання
і змісту освіти Рівненського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти

Данильчук Віталіна Романівна

Рівне-2024

УДК 329.733(477.82)“1941/1953”

Валько Л. М.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ У 1941-1953 РР.

У кваліфікаційній роботі досліджено український національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр. Національно-визвольний рух в роки Другої світової війни та одразу після її завершення був важливим етапом боротьби українського народу за власну слободу та незалежність. Одним з основних осередків розвитку національно-визвольного руху стала Волинь. Вивчення національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. дозволить краще зрозуміти особливості боротьби нашого народу за свою свободу та незалежність, а також ретельніше осмислити процес входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Ключові слова: радянські партизани, український повстансько-підпільний рух, українські націоналісти, повстанці, протистояння, німецька окупація, розвідка, контррозвідка, агентура, терор, Волинь.

Valko L. M.

THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN VOLYNYM IN 1941-1953

The qualification work examines the ukrainian national liberation movement in volyn in 1941-1953. The national liberation movement during the second world war and immediately after its end was an important stage of the struggle of the ukrainian people for their own freedom and independence. Volyn became one of the main centers of development of the national liberation movement. The study of the national liberation movement in volyn in 1941-1953 will allow us to better understand the specifics of the struggle of our people for their freedom and independence, as well as to more thoroughly understand the process of the inclusion of the western ukrainian lands into the Ukrainian SSR.

Key words: Soviet partisans, Ukrainian insurgent-underground movement, Ukrainian nationalists, rebels, confrontation, German occupation, intelligence, counter-intelligence, agents, terror, Volyn.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база	177
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження	21
Висновки до першого розділу	25
РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВОЛИНІ	277
2.1. Особливості ідеології та організаційного розвитку національно- визвольного руху в роки німецької окупації Волині.	277
2.2. Націоналістичний напрям Руху Опору на Волині.....	322
2.3. Боротьба українського підпілля з радянськими військами.....	400
2.4. Українсько-польський конфлікт на Волині.	49
Висновки до другого розділу	58
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ В ПОВОЄННІ РОКИ	600
3.1. Перетворення національно-визвольного руху після завершення Другої світової війни.....	600
3.2. Протидія радянзації Волині	655
3.3. Боротьба підпілля з НКВС і поступове згасання активності руху.	72
Висновки до третього розділу	78
ВИСНОВКИ	800
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	833

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Національно-визвольний рух в роки Другої світової війни та одразу після її завершення був важливим етапом боротьби українського народу за власну свободу та незалежність. Це був період коли патріоти нашої країни боролися проти багатьох ворогів, намагаючись скористатися воєнним лихоліттям для відновлення власної державності. Члени ОУН та УПА одночасно здійснювали протистояння з польським визвольним рухом, а також радянськими та німецькими окупаційними військами, а після завершення війни, ще й з силами НКВС. Одним з основних осередків розвитку національно-визвольного руху стала Волинь. Територія, на якій сформувалися потужні підпільні загони, направлені на боротьбу з трьома ключовими противниками.

У дослідженнях сучасних українських істориків проблема українського національно-визвольного руху у 1939 – наприкінці 1950-х рр. посідає важливе місце, адже в радянській історичній науці ця тема замовчувалася, або ж фальсифікувалася. Навіть, у перші роки незалежності України вивчення українського національно-визвольного руху вітчизняними істориками майже не проводилося, а більшість документів, пов'язаних з проблемою, не була доступною для широкого кола читачів. Певний інформаційний вакуум, що існував у дослідженні надзвичайно складного, драматичного відрізка української історії зараз поступово заповнюється новими документами, матеріалами, історіографічними здобутками. Однак якість останніх часто бажає бути кращою, а зміст більш об'єктивним і неупередженим. Все це обумовлює наукову актуальність теми. Вивчення національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. дозволить краще зрозуміти особливості боротьби нашого народу за свою свободу та незалежність, а також ретельніше осмислити процес входження західноукраїнських земель до складу УРСР.

Дана тема дослідження має й вагому суспільну актуальність. Питання діяльності ОУН та УПА стало основою для конструювання багатьох історичних

міфів. Факти про визвольну боротьбу українського народу в 1941-1953 рр. стали підґрунтям для формування національної ідентичності. У контексті цього суспільство продовжує потребувати якісного історичного контенту з даної проблематики, яка б дозволила досконально вивчити події 1941-1953 рр. Вагому роль відіграє і регіональний аспект. У часи Другої світової війни Волинь стала територією зіткнення польського та українського визвольного рухів, що призвели до масштабного міжетнічного конфлікту. Його наслідки тривалий час впливали на суспільну думку обох народів, а тому важливим є наукове вивчення проблеми.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є вивчення особливостей українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. Реалізація означеної мети дослідження визначає такі взаємообумовлені **дослідницькі завдання:**

- проаналізувати історіографічну та джерельну базу дослідження;
- схарактеризувати методологічну основу дослідження;
- простежити особливості організації та ідеології національно-визвольного руху;
- дослідити протистояння членів ОУН і УПА з польським визвольним рухом в 1941-1945 рр.;
- виявити роль націоналістичного підпілля у боротьбі з радянськими та нацистськими військами в роки Другої світової війни;
- схарактеризувати трансформацію ідеології та методів діяльності національно-визвольного руху після завершення Другої світової війни;
- проаналізувати особливості українського національно-визвольного руху на Волині в 1945-1953 рр.

Об'єкт дослідження: національно-визвольний рух в 1941-му – першій половині 1950-х рр. в контексті історії України.

Предмет дослідження: український національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр.

Хронологічні рамки дослідження. За часом дослідження визначене 1941-1953 рр. Нижньою межею встановлено 1941 р., як час, коли розпочинається нацистське вторгнення на територію Волині, а з ним розгортається й активна діяльність націоналістичного підпілля. Верхньою межею є 1953р, рік, коли національно-визвольний рух починає поступово згасати під натиском переважаючих сил НКВС, а також вбивства чи арештів ключових лідерів руху.

Територіальні рамки дослідження. Дослідження обмежене територією Волині як історико-етнографічним регіоном, на території якого розгорнулася діяльність українського націоналістичного підпілля. Обрання одного регіону обумовлюється вивченням особливостей руху на певній території та створенням платформи для здійснення подальшого порівняння з іншими регіонами нашої держави.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на принципі історизму, системності та об'єктивності. Дослідження виконане на перетині соціального, регіонального та міждисциплінарного підходів. Разом з тим використано ряд загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Загальнонаукові методи, серед яких: аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування тощо, дозволяють систематизувати отриману з джерел розрізнену історичну інформацію й створити науковий продукт. Спеціально-історичні методи використані для отримання достовірної інформації з джерел. З цією метою у роботі використані методи джерелознавчого та історіографічного аналізу. Крім того, за рахунок історико-хронологічного методу встановлено послідовність еволюції національно-визвольного руху на Волині. Важливу роль відіграв історико-системний метод, що дозволив побачити тогочасне суспільство як цілісну систему. Також використано історико-порівняльний метод, який допоміг встановити особливості діяльності націоналістичного підпілля порівняно з іншими регіонами. Така методологічна основа дозволяє розв'язати поставлені мету та дослідницькі завдання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та комплексній розробці актуальної теми, яка ще не стала предметом цілісного

дослідження, на основі широкого кола джерел проаналізовано основні напрямки виникнення і розвитку українського національного руху на Волині 1941–1953 рр. Шляхом залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів всебічно розкрито вплив суспільно-політичних процесів на розвиток українського руху на Волині, детально охарактеризовано діяльність багатьох активних учасників українського руху на Волині. Новизну роботи становить аналіз специфіки українського національного-визвольного руху в регіоні у контексті національно-визвольної боротьби українців в роки Другої світової війни та після її закінчення. Визначено основні етапи, проблеми та тенденції розвитку українського національного руху на Волині.

На підставі документальних даних доведено факт існування розгалуженої підпільної мережі ОУН на Волині, встановлено факти виникнення самоініціативних націоналістичних формувань в досліджуваному регіоні, використання регіонального підходу до вивчення малодосліджених аспектів проблеми діяльності українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр.

Практичне значення роботи. Матеріали роботи можуть бути використані під час вивчення тем присвячених національно-визвольному рухові 1941-1953 рр. з новітньої історії України учнями чи студентами в якості додаткового матеріалу. Крім того, окремі висновки можна застосовувати для популяризації знань про діяльність ОУН та УПА серед широких верств населення.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки й матеріали кваліфікаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії, теорії держави і права та філософії Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука».

Змістовні положення наукової роботи були опубліковані у тезах на тему «Партизанський рух на Волині у 1941-1953 рр.» (Валько Л. М. Партизанський рух на Волині у 1941-1953 рр. / Л. М. Валько, Н. М. Лопацька // Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI столітті: збірник тез

доповідей учасників Міжнародної науково-практичної конференції до 30-річчя Приватного вищого навчального закладу «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне, 19 жовтня 2023 р.). Рівне: ПВНЗ «МЕГУ», 2023. Ч 2. С. 94-96) та, відповідно, викладені у доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні дослідження та перспективи розвитку науки і техніки у XXI ст.» (Рівне, 2023 р.).

Структура роботи. Робота складається з вступу, трьох розділів, десяти підрозділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Тема українського національно-визвольного руху вивчалася багатьма дослідниками та осмислювалася його учасниками. В українській історичній науці саме в контексті визвольної боротьби він почав вивчатися лише наприкінці 1980-х рр., однак існували й інші його тлумачення, які загалом вплинули й на сучасне розуміння, зокрема діяльності ОУН та УПА на Волині в 1941-1953 рр. Відповідно до цього вивчення наукової проблеми представлене трьома групами досліджень. До першої належать праці радянських авторів, що максимально критично та однобічно негативно висвітлювали діяльність національно-визвольного руху. До другої групи досліджень відносяться роботи створені колишніми учасниками руху та представниками діаспорної історіографії. Вони фактично є апологетами руху й висвітлюють його достатньо поверхнево на основі свідчень сучасників. Третя є група представлена сучасними українськими історичними студіями, що подають найбільш впорядковані та ґрунтовні дослідження.

Основним завданням радянської історіографії було стерти будь-яку позитивну згадку про діяльність національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. Історики другої половини ХХ ст. в СРСР розглядали всю територію держави як спільний простір «радянського народу», що не може мати жодних національних рухів та сепаратистських планів. Відповідно, аналіз діяльності ОУН і УПА ґрунтувався на описі їхньої боротьби проти радянської влади, де представники визвольного руху виступали в якості ворогів. При цьому зовсім замовчувалися факти боротьби з нацистським режимом. Зокрема подібні ідеї представлені в статті В. Замлинського. Вони стосуються саме часу Другої світової війни на Волині [61].

Навіть назви радянських робіт несуть відкриті оціночні та пропагандистські лозунги направлені проти діячів українського національно-визвольного руху. Так,

у 1960-1980-х рр. друкуються праці К Дмитрука «Приречені. Буржуазні націоналісти та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції» [60], П. Карпова та В. Степового «У кублі зрадників» [64], Ю. Омельчука «Недолюдки (злочини українських буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну)» [80], В. Давиденка «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів [55]. Остання стала першою працею, що була присвячена виключно діяльності УПА в радянському інформаційному просторі. Загалом же, подібні праці були глибоко тенденційними і висвітлювали діяльність націоналістичного підпілля однобічно. Однак, і вони роблять іноді достатньо цікаві висновки про боротьбу ОУН та УПА з радянськими військами та НКВС.

Паралельно, починаючи з кінця 1940-х рр. починають з'являтися перші праці присвячені діяльності ОУН та УПА за кордоном. Їх авторами, частіше за все ставали колишні учасники руху, що емігрували, а також історики – представники української діаспори. Одними з перших праць присвячених діяльності націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни стали роботи М. Лебедя [31], Г. Полікарпенка [32], О. Шуляка [35] та ін. Вони є одночасно як історіографією, так і джерелами. Їхні описи за ідеологічним забарвленням були прямо протилежними до праць радянських авторів. Вони наголошували на тому, що члени УПА та інших похідних організацій були героями, які боролися за створення самостійної України. Разом з тим, О. Шуляк достатньо критично підходить до висвітлення подій, наголошував на причинах прорахунків та невдач тощо [35]. Більш детальними були висновки одного з лідерів ОУН-Б М. Лебедя, що наводив цікаві свідчення стосовно нападів більшовицьких та польських «банд» на українські села, а також аналізував особливості протистояння націоналістичного підпілля з радянськими, нацистськими та польськими силами [31].

У наступні два десятиліття представники діаспорної історіографії, серед яких було багато учасників національно-визвольного руху, проводили активну полеміку стосовно ролі ОУН-М та ОУН-Б в часи Другої світової війни. Якщо

З. Книш та В. Верига наполягали на правильності мельниківських позицій та звинувачували прихильників ОУН-Б, то П. Мірчук навпаки саме бандерівцям надавав виключне право очолювати національно-визвольний рух [75, с. 14]. П. Мірчук видав достатньо цікаву працю присвячену діяльності Української повстанської армії в 1942-1952 рр. у 1953 р. Його робота є глибоко тенденційною і присвячена священній боротьбі українського народу. Однак, вона містить велику кількість свідчень про особливості діяльності націоналістичного підпілля, що спираються на враження та джерела сучасників подій. Автор також приділив велику увагу організаційному оформленню УПА, у тому числі й на Волині, описував проблеми забезпечення, боєздатності вказаних загонів тощо [79].

Важливу роль у висвітленні питання діяльності націоналістичного підпілля в 1940-х – на початку 1950-х рр. відіграв Л. Шанковський. Серед його доробку виділяється праця «Ініціативний комітет для створення УГВР (Документальний спогад учасника)» (1985). У ній описано трансформацію національно-визвольного руху. Автор наголошував на визначній ролі описуваної організації, яка мала об'єднати розрізнених борців за українську незалежність [102]. Разом з тим, Л. Шанковський активно досліджував різні аспекти національного руху ХХ ст. Він, зокрема торкався й проблеми діяльності Дивізії «Галичина» [12]. Він же долучився й до створення одного з перших узагальнених довідників стосовно розвитку та діяльності українського війська в ХХ ст., що побачив світ в 1996 р. Значна частина даної роботи присвячена саме питанням діяльності УПА [62].

Загалом праці діаспорних дослідників відмічаються тенденційністю. Їхні свідчення та висновки часто потребують перевірки, однак, саме ними виконано перші фактографічні нариси, які дозволили сучасним історикам багато в чому познайомитися з поглядами учасників руху та їх «спадкоємцями» серед істориків.

Найбільш розвинутим етапом вивчення національно-визвольного руху є сучасний. Він представлений українською історіографією присвяченою діяльності ОУН і УПА, а також загальній боротьбі проти польських, радянських та нацистських сил. Створення незалежної України та процес демократизації

архівної системи, розсекречення документації радянських спецслужб стало основою до появи великої кількості нових праць.

Проте, на початку 1990-х рр. в Україні друкувалося багато праць, що залишалися прихильниками марксистського радянського трактування націоналістичного підпілля як колаборантів та злочинців. Зокрема в даному напрямку працював вже раніше згадуваний В. Замлинський. Паралельно виникають і роботи, які покликані спростувати подібний підхід. Вони були переважно фактографічними і покликаними познайомити читачів з ключовими, раніше не досліджуваними в Україні, аспектами діяльності націоналістичного підпілля. Зокрема цікавою в даному контексті є стаття М. Ковалю «ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом» опублікована в Українському історичному журналі у 1994 р. Автор роботи наголосив, що питання залишається заідеологізованим в Україні, а його висвітлення без упередження є достатньо складним. Разом з тим, він пропонує документи та матеріали для кращого розуміння істориками та всіма зацікавленими описуваних питань [71].

Одним з перших в незалежній Україні діяльність УПА почав вивчати Ю. Киричук. Його праця «Історія УПА» побачила світ в 1991 р. Це була невелика аналітична робота, що розкривала роль національного руху під відмінним від радянського бачення, кутом зору [69]. Дослідник працював над вивченням історії визвольної боротьби українського народу протягом всього життя і своєрідним підсумком його діяльності стала видана вже після його смерті монографія «Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика», опублікована в 2003 р. У ній представлено цілісну картину діяльності націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни, проаналізовано його становище в різних регіонах та боротьбу з усіма противниками української незалежності [70].

Саме в 1990-х рр. розпочинається й більш ґрунтовне осмислення ідеології та організаційних принципів діяльності національно-визвольного руху. Одним з перших до критичного осмислення програмних положень борців за українську самостійність розглядав у своїх працях В. Кучер. У його працях простежується

пошук причин та особливостей трансформації ідеології та методів діяльності націоналістичного підпілля в роки його найактивніших дій [73].

У вересні 1997 р. при Інституті історії України НАНУ було створено комісію з підготовки історичної довідки про діяльність ОУН та УПА. До складу дослідницької групи увійшли С. Кульчицький, А. Кентій, О. Лисенко, В. Сергійчук та ін. Всі вони працювали над різними аспектами діяльності вказаних націоналістичних організацій і в результаті у 2000 р. опублікували узагальнену роботу «Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка», яка стала першим варіантом результатів обговорення [86]. Робота над написанням довідки продовжилася й в наступні роки. Було введено до робочого складу групи нових істориків, серед них І. Патриляк, В. Дзюбак, І. Ільюшин, Г. Касьянов та ін. Логічного завершення проєкт так і не отримав, проте стимулював активізацію досліджень історії визвольного руху на українських землях в ХХ ст. У період 1998-2004 рр., за підрахунками О. Ленартовича, інститут історії України НАНУ надрукував 27 книг з даної тематики загальним обсягом 5723 сторінки [75, с.22-23].

Важливу роль у висвітленні діяльності націоналістичного підпілля відіграв дослідник А. Кетній. Його перші праці з досліджуваної тематики почали виходити наприкінці 1990-х рр. Серед них ключову роль відіграла робота «Українська повстанська армія у 1942-1943 рр.». У ній на підставі великого комплексу архівних матеріалів ученими було проаналізовано історію створення, діяльності, ідеологію УПА. Автор дослідив також бойові дії Української повстанської армії від часу активізації перших боїв ОУН (СД) восени 1942 р. і до кінця 1943 р., коли діяльність УПА поширилася за межі північно-західного регіону України. Велику роль він відводить саме діяльності УПА на території Волині, де відбувається зародження й найбільша активізація руху [68].

Продовження наукових студій з історії українського визвольного руху та їх логічним підсумком в дослідницькій діяльності А. Кентія стала велика двотомна монографія «Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956: історико-архівні нариси» [66; 67]. Робота спирається на величезний комплекс маловідомих

в науковому колі архівних історичних джерел й стала одним з перших великих узагальнень стосовно розвитку українських націоналістів в різних організаційних формах та методах боротьби від самого зародження до фактичного припинення діяльності на українських територіях.

Паралельно з цим, поступово починають виникати й регіональні дослідження. Зокрема в 2005 р. було створено збірник статей за редакцією М. Кучерепи, який присвячений подіям на Волині в роки Другої світової війни. У ньому кілька статей присвячені діяльності націоналістичного підпілля та особливостям його боротьби за вільну Україну. Авторами збірника, серед яких О. Ленартович, О. Никончук, С. Макарчук розглядалися різні аспекти протистояння з поляками, більшовиками, нацистами, а також особливості форм боротьби [52].

Українсько-польське протистояння на Волині в контексті діяльності визвольного руху вивчав І. Ільюшин. Його праці були присвячені різним аспектам наростання боротьби між національними силами українців та поляків. Крім того, він є автором ґрунтовного аналізу Волинської трагедії 1943-1944 рр., де на основі великого комплексу архівних матеріалів намагається проаналізувати причини та масштаби вказаних подій [63].

Питання Волинської трагедії найбільш активно почали вивчатися в останнє десятиліття. У 2009 р. опублікована ґрунтовна монографія В. Сергійчука. Автор приходить до висновку, що протистояння між поляками та українцями на Волині відбувалося у першу чергу через несприйняття польською політичною елітою і частиною поляків прагнень українців творити власну державу. Кожна сторона вважала Волинь власною етнічною територією і не бажала поступатися. Крім того, автор наголошував, що розпалювання збройного протистояння було вигідно як більшовикам, так і нацистам, а тому вони активно підбурювали населення до конфлікту [90].

Велику роль мав і масштабний проєкт, що розглядав Волинську трагедію в рамках конкретних регіонів і в більш широкому хронологічному контексті, адже загострення протистояння не було одномоментним. За ним було надруковано спогади учасників вказаного конфлікту, що проживали в окремих районах. Таким

чином, дослідники зробили аналіз особливостей українсько-польського протистояння на Волині в контексті менших регіонів [97].

Дослідження даного аспекту українського визвольного руху в роки Другої світової війни проводилися й Інститутом національної пам'яті та Центром досліджень визвольного руху. Серед напрацювань його членів виділяються праці В. В'ятровича. Ним було опубліковано велику кількість архівних документів, та проаналізовано перебіг й зміни у міжетнічних та політичних відносинах поляків та українців у регіонах їхнього спільного проживання. Велику роль відводиться саме території Волині [85].

Загальні праці стосовно визвольного руху на Волині в 1939-1960-х рр. були створені І. Патриляком [83]. У його монографії «Встань і борись! Слухай і вір... : українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.)», яка була опублікована в 2012 р. на основі широкого кола джерел здійснено комплексне дослідження діяльності на території України українського визвольного руху від початку Другої світової війни до остаточної ліквідації збройного підпілля органами НКВС. Автором висвітленого протистояння структур визвольного руху гітлерівським та сталінським тоталітарними режимами, участь ОУН і УПА в польсько-українській локальній війні, боротьбу українського націоналістичного підпілля і повстанців проти польської комуністичної держави [82].

Важливу роль в контексті даного дослідження має також монографія О. Ленартовича «Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни». Ним детально простежено історіографію проблеми, особливо проаналізовано становлення поглядів діаспорних учених. Також проаналізовано ідеологію та організаційні форми національно-визвольного руху на Волині. Дослідник, на відміну від багатьох інших не зводить визвольний рух виключно до діяльності ОУН і УПА, а підходить більш комплексно до проблеми, долучаючи свідчення про діяльність Т. Бульби-Боровця, Фронту української революції Т. Басюка тощо. Учений розкрив події тільки в межах Другої світової війни, тому його хронологічними рамками є 1939-1945 рр., що з одного боку розкривають для

нього перспективу дослідження діяльності руху в 1939-1941 рр., а з іншого – обмежуючи аналіз 1945 р., історик не враховував зміни, які відбуваються пізніше і не аналізує наслідки процесів, що зароджуються в роки Другої світової війни, але проявляються пізніше [75].

Національно-визвольний рух на Волині досліджувався також рядом істориків в окремих статтях. Так, роль Р. Шухевича в даному процесі вивчав Ю. Сорока [92]. Г. Стародубець детально досліджував питання визвольного руху на Волині в контексті протистояння між усіма сторонами конфлікту, що претендували на волинські землі [93]. Застосування цікавої теоретико-методологічної основи пропонується в статті Ю. Дем'янчук. У роботі аналіз проводить через призму «теорії Фронтиру». Загалом автор приходить до думки, що Рівненщина в роки Другої світової війни була якраз територією фронтиру, межею між українським і польським, радянським і нацистським, українським і радянським, українським і нацистськими світами [57].

Таким чином, вивчення теми є достатньо насиченим різними за ідеологічною направленістю та науковою обґрунтованістю робіт. У 1940-1990-х рр. виникало багато тенденційних робіт. Якщо в радянській історіографії національно-визвольний рух трактували як буржуазний, зрадницький, ворожий, то діаспорні історики однозначно визнавали його представників героями. Дегуманізація та героїзація руху поступово вщухає в 1990-х рр., коли починається новий етап розвитку української історіографії. Проблема залишається дискусійною з огляду на складність ідеологічної ситуації в нашій державі в 1990-2000-х рр. Разом з тим, відбувається розсекречення архівів, написання ґрунтовних праць з теми.

1.2. Джерельна база

За підручником авторського колективу на чолі з Я. Калакурою, зазначається, що історичним джерелом є «носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» [106, с. 80]. Джерела потрібні історикам з огляду на те, що предмет їхнього дослідження є певним чином віддалений в часі, а тому його не можна вивчати безпосередньо. При цьому, сама природа історичного джерела достатньо специфічна. Воно є продуктом епохи чи подій, які вже минули. Відповідно, чим далі події віддаляються від нашого часу, тим більше втрачається матеріалів. З огляду на це кожен науковець осмислюючи певну тему повинен чітко розуміти з яким комплексом джерел йому доведеться працювати і в чому його особливості. Часто вони можуть відображати дійсність викривлено чи недостовірно з різних причин і все це повинен встановити дослідник і враховувати при формуванні висновків [109, с. 52].

З огляду на вищеописане в кожного конкретно-історичного дослідження є власна джерельна база. Під нею розуміють сукупність джерел різних видів, типів, родів, які охоплюють інформацію про певний процес, явище чи подію. При цьому, джерельна база може мати два рівні. Вона поділяється на первісну, тобто таку, що сформувалася в ході розвитку історії. Поступово внаслідок стихійних лих, пожеж, війн, інших трагедій, спеціального знищення частина таких джерел втрачається і так формується другий рівень джерельної бази – реальна, тобто така, що може бути використана істориками. Вона у свою чергу ділиться на актуалізовану та потенційну. Остання ще не введена до наукового обігу і не відома історикам. Практично кожна тема має як актуалізовану, так і потенційну джерельну базу [106, с.86-87]. Джерельна база даного дослідження складається з комплексу письмових джерел, які є актуалізованою джерельною базою. Це обумовлено загальною необхідністю переосмислення великої кількості археографічних публікацій та надрукованих спогадів, що створювалися в 1940-2010-х рр.

Джерела даного дослідження поділені на групи за характером інформації, що в них представлена на аналітичні та наративні. Крім того, в межах вказаних великих груп їх об'єднано за принципом видової належності та походження. Аналітичні джерела поділяються на документи НКВС, програмні документи націоналістичного руху, документи ОУН і УПА, УГВР, матеріали польського визвольного руху та німецької окупаційної влади. Наративні, у свою чергу поділяються на спогади очевидців, листування, інформаційні й агітаційні матеріали та пресу.

Величезний комплекс історичних аналітичних та наративних джерел було опубліковано в рамках збірника «Літопис УПА». Це багатотомне видання документів та матеріалів з історії Української повстанської армії, що було започатковане в Канаді в 1976 р. Ініціаторами створення збірника були колишні члени УПА, які проживали в США та Канаді, а також історики української діаспори Є. Штендера, П. Потічний, Т. Гунчак та ін. З 1995 р. паралельно з основною серією видань документів та матеріалів, що перебували за кордоном, починають друкуватися ще три серії у Києві. Це стало можливим в результаті співпраці членів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Державного комітету архівів України, Центрального державного архіву громадських об'єднань та Галузевого архіву Служби безпеки України. Загалом надруковано 138 томів документів, спогадів учасників підпілля, довідкових матеріалів, досліджень [110, с. 241-242]. Відповідно, під час аналізу основна маса історичних джерел взята саме з даного масиву.

До першої групи аналітичних джерел відносимо документи членів ОУН та УПА, що були основними героями національно-визвольного руху на Волині. До них належать розпорядчі документи, зокрема інструкції, накази, розпорядження тощо. Вони дозволяють встановити особливості організації націоналістичного підпілля, відносини в середині ОУН та УПА тощо. Крім того, до даної групи відносяться й звітні документи: звіти, листи, інформаційні довідки, списки та реєстри. Такі джерела дають уявлення про форми і методи діяльності націоналістичного підпілля [41]. При їх аналізі варто враховувати, що

опубліковані джерела є певною вибіркою, що може містити вплив її укладача, а тому свідчення з таких джерел варто перевіряти з іншими матеріалами. Крім того, аналітичні висновки в звітах та інших подібних документах несуть суб'єктивну оцінку подій.

Окремо виділяються розпорядчі та звітні документи Української головної визвольної ради. Вони загалом є аналогічними до документів ОУН та УПА за своїм характером. У них містяться свідчення про форми і методи діяльності визвольного руху в післявоєнний період. Крім того, надаються дані про зміну ідеології та організаційної роботи визвольного руху [46].

Важливу роль при вивченні національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. відіграли інформаційні документи членів національно-визвольного руху. Програмові документи ОУН та УПА, УГВР, інформаційні записки, агітаційні матеріали, протоколи конференцій та зібрань членів національної боротьби. Вони дозволяють проаналізувати особливості мети, ідеології членів підпілля [25].

До другої групи аналітичних джерел відносяться документи радянської влади, що стосувалися боротьби з представниками націоналістичного підпілля у всіх його проявах в 1943-1959 рр. Серед них звіти, довідки, інформаційні записки, донесення тощо, які стосуються діяльності національно-визвольного руху на Волині. Вони дозволяють зіставити дані про методи, форми та масштаби протистояння з іншої точки зору, з позиції радянських спецслужб [43]. Важливими серед радянських джерел є також і директивні документи ЦК КП(б)У. Вони відображають особливості політики радянської влади по відношенню до національно-визвольного руху на території Волині в 1941-1953 рр. Його в документах було прийнято маркувати «українським буржуазним націоналізмом», а тому до аналітичних свідчень варто ставитися достатньо критично [42].

Доповнюють картину аналітичні джерела німецького та польського походження про боротьбу з українським національно-визвольним рухом в часи Другої світової війни на Волині. Німецькі матеріали містять окремі свідчення про масштаби та методи національно-визвольного руху [44]. Важливу роль відіграють

також польські аналітичні документи, які дають уявлення про особливості українсько-польського протистояння [85].

Велику групу джерел становлять наративні матеріали. Це спогади учасників національно-визвольного руху, їх листування, інформаційні плакати, листівки, статті тощо. Серед них важливою групою є матеріали епістолярної спадщини представників національно-визвольного руху. Вони дозволяють встановити особливості відносин між окремими діячами ОУН, УПА, УГВР тощо, так і певні аспекти діяльності підпілля [40]. Цікавими є також різноманітні плакати, інформаційні листки, листівки тощо. Вони дозволяють простежити лозунги, якими користувалися діячі визвольного руху, їхню еволюцію, способи агітації населення [37; 38].

Окрему величезну джерельну групу становлять спогади учасників національно-визвольного руху. Ті його представники, які не були вбиті в роки війни й знищені силами НКВС виїхали в США та Канаду й прагнули зберегти для наступних поколінь свій досвід боротьби за українську незалежність. Такі джерела є достатньо тенденційними, містять очевидну однобічну позицію. Однак, саме вони дозволяють встановити особливості внутрішньої організації визвольного руху, саморефлексії її членів про перемоги та поразки. До даної групи відносяться спогади Юрія Ступницького [33], праця Т. Бульби-Боровця [30], мемуари М. Лебідя [31], О. Шуляка [35], Г. Полікарпенка [32] та ін.

Таким чином, джерельна база даного дослідження складається з достатньо великого комплексу опублікованих історичних джерел, відносно теоретичних напрацювань Я. Калакури, І. Ковальченка та ін. розподілених на аналітичні та наративні за характером представлення інформації. Аналітичні - представлені звітними та розпорядчими документами різного походження ОУН, УПА, УГВР, радянська влада та НКВС, польський визвольний рух, німецька окупаційна влада та війська тощо. Наративні у свою чергу поділяються на: спогади учасників подій, листування та інформаційно-агітаційні матеріали. Така джерельна база є достатньо достовірною та репрезентативною відносно поставленої мети та завдань дослідження.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Вивчення українського національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. спирається на основні принципи наукових історичних досліджень: історизму, об'єктивності та системності. Вони дозволяють простежити дане явище в контексті історичного часу і простору, розглядати його як цілісну систему. При цьому, автор намагається утримуватися від упередженого ставлення до розглянутих подій.

З огляду на досліджувану тему, велику роль в даному дослідженні відіграє регіональний підхід. Він є одним із способів вивчення особливостей життєдіяльності людських спільнот та комунікацій між окремими групами в межах певного регіону. Його використовують з огляду на велику територію нашої держави, складність історичних процесів на ній. У певних регіонах, як зокрема на Волині в роки Другої світової війни сформувалися особливі риси явищ і процесів, які потрібно вивчати детальніше та аналізувати в порівнянні з іншими територіями.

Застосування регіонального підходу не є новітньою методологією для української історіографії. Уже в XIX – на початку XX ст. історики почали вивчати окремі українські регіони більш детально. В. Антонович називав такий підхід «земельним», Д. Багалій – «обласницьким» або «крайовою метою», а М. Грушевський застосовував термін «історичне районознавство». Однак з того часу даний підхід пройшов теоретико-методологічну трансформацію спрямовану на поєднання власних історіографічних практик із зарубіжним досвідом. Теоретичне обґрунтування історичної регіоналістики в українській історіографії запропонувала Я. Верменич. Найбільш повно проблема відображена в її монографії «Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні» [104, с.35]. Саме вказана робота є своєрідним методологічним орієнтиром до застосування регіонального підходу в даному дослідженні.

Зокрема, дослідниця наголошує, що певні регіони формувалися під впливом географічних чинників. Вони поступово закріплювали своє значення і перетворювали територію, формували на ній особливі типи культури, ментальності тощо. Крім того, дослідниця наголошує на важливому факторі регіоналістики викладеному в концепції «рубіжної комунікативності». За нею в межах кожного регіону формуються контактні зони, де відбувається взаємодія групи з іншими спільнотами [104 с.50].

Волинь, таким чином, є зоною рубіжної комунікативності для українського населення, де компактно проживали українці і поляки, яких зіткнули на міжнаціональних протиріччях в роки Другої світової війни, що вилилося у Волинську трагедію 1944 р. Разом з тим, національно-визвольний рух в даному регіоні був активним завдяки сформованим особливостям ментальності, світогляду. Населення готове було підтримати формування незалежної України, особливо на фоні знання про панування поляків, більшовиків та нацистів. Все це пов'язано з глибокими особливостями розвитку Волині як історико-географічного регіону.

Також цікавими є думки Ф. Броделя стосовно вивчення особливостей окремих регіонів та прив'язки їх до географічного фактора. У розумінні вказаного автора регіон є певним світом, цілісною системою, з притаманними тільки йому ментальністю, способом світобачення, традиціями тощо. У праці «Середземномор'я та середземноморський світ в епоху Філіпа II» (1949 р.) Ф. Бродель досліджував Середземномор'я як географічний феномен, а не тільки як канву історичних подій. Саме в даному просторі сформувалися певні національні, релігійні, мовні особливості, а не навпаки. Подібні тези дослідник висловлював і в праці «Ідентичність Франції» У його дослідженнях простір, окремі регіони Франції є особливими «героями» історичних подій і процесів [49].

Хоча Ф. Бродель вивчав переважно більш ранню епоху традиційного суспільства, де залежність від географічного фактора була сильнішою, елементи його теорії можна застосувати для даного дослідження. Під час аналізу діяльності національно-визвольного руху на території Волині було враховано просторові

особливості. Волинь є перш за все історико-географічним регіоном, де склалися певні особливості населення, господарства, повсякденного життя, ментальності. У них в роки Другої світової війни силою втрутилися нацистські та радянські окупанти, що призвело до виникнення феномену боротьби із загарбниками.

Окрім регіонального підходу під час дослідження було застосовано системний підхід. Будь-яке явище чи процес в історії доцільно розглядати як своєрідну систему. Вона може бути складною, тобто складатися з дрібніших систем, або ж простою. Національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр. розглянуто як велику складну систему, що представлена окремими напрямками, організаціями. Рух змінюється в часі, що накладає відбиток на розвиток системи тощо. Разом з тим, націоналістичне підпілля аналізується із застосуванням широкого історичного контексту, для того, щоб краще розуміти особливості процесів та явищ.

Додатково в дослідженні використовуються елементи біографічного та міждисциплінарного підходу. Біографічний підхід дозволяє завдяки однойменному методу простежити окремі факти біографії лідерів національно-визвольного руху та проаналізувати їх вплив на розвиток описуваних процесів. Паралельно з цим, застосування міждисциплінарного підходу передбачає використання в дослідженні методів інших наук. Зокрема йдеться про методи статистики при аналізі звітних документів тощо.

Також при аналізі українсько-польських стосунків на Волині в часи Другої світової війни та після її завершення було використано елементи теорії фронтиру Ф. Тернера, обґрунтованій в статті «Значення фронтиру в американській історії». Дослідник наголошував, що фронтір є особливою граничною лінією між різними цивілізаціями, народами, способами, мисленням тощо. Найбільш яскраво на його думку він проявлявся на американському континенті, де європейці - колоністи поступово освоювали нові західні землі, витісняючи місцеве населення [96].

Поступово теорія фронтиру розвивалася й знайшла відображення в аналізі інших історичних сюжетів. Зокрема, в українській історіографії її часто застосовували при вивченнях козацької історії. Відносини між козаками й

татарами в контексті теорії фронтиру вивчали Я. Дашкевич, В. Брехуненко, С. Леп'явко та ін. Разом з тим, найбільш вдале, з нашої точки зору, теоретичне обґрунтування концепції запропонував І. Чорновол. Він зокрема наголошував, що існування фронтиру на українських землях призвело до існування подвійних ідентичностей і проблеми самовизначення. Вона ж визначила й велику кількість особливостей життя нашого народу [101, с. 204].

Під час дослідження також було використано ряд загальнонаукових методів. До них належить аналіз, синтез, моделювання, узагальнення. Вони застосовуються для розгляду всієї сукупності історичних фактів і формування з них кінцевого тексту. Використання таких методів дозволяє відібрати окремі свідчення про національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр., перетворити їх.

При розгляді особливостей національно-визвольного руху на Волині також було залучено системно-структурний метод, що дозволяє поглянути на проблему як на складну систему, з'ясувати її функції та особливості розвитку. Крім того, використано ряд спеціально-історичних методів: історико-генетичний, біографічний та історико-типологічний. Історико-генетичний метод покликаний розглянути націоналістичне підпілля у русі та розвитку, з усіма змінами, що в них відбувалися з плином часу. Його використання дозволяє встановити етапи існування визвольного руху, зміни його організаційних форм і методів боротьби.

Наступний метод, біографічний, допомагає проаналізувати життя та діяльність окремих особистостей, що очолювали національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр. Історико-типологічний метод покликаний виділити в межах зазначеної проблематики певні види протистояння та особливості боротьби з польським визвольним рухом, радянськими та німецькими військами.

Поряд із тим, у роботі використано ряд методів, що слугують написанню теоретичної частини і виступають, таким чином для даної теми другорядними. По-перше, це ряд історіографічних методів: метод історіографічної класифікації, метод історіографічного аналізу, порівняння тощо. Вони слугують для написання історіографічної частини та визначення предметного поля дослідження. По-друге,

окремі методи джерелознавчого дослідження: методи відбору, джерелознавчої класифікації, методи джерелознавчої критики та методи встановлення цінності джерела для конкретного дослідження.

Таким чином, теоретико-методологічною основою дослідження є використання великої групи методів, підходів та основоположних історичних принципів. Загалом робота спирається в основному на регіональний та системний підхід, що дозволяють вивчити особливості національно-визвольного руху на Волині в 1941-1953 рр. як цілісної системи міжнаціональних та геополітичних відносин в конкретному просторі Волині в роки Другої світової війни та після її завершення. Використання описаних методів цілком задовольняє поставлену мету та завдання дослідження.

Висновки до першого розділу

Розглянута історіографія та джерельна база дослідження засвідчують, що тема «Національно-визвольний рух на Волині у 1941-1953 рр.» є актуальною та обговорюваною в сучасній українській історичній науковій спільноті. Хоча осмислення процесу розпочинається ще з кінця 1940-х рр., повноцінне наукове вивчення проблематики пов'язане з вітчизняною історіографією останніх 30 років. Переважна більшість попередніх робіт створених радянськими та діаспорними істориками є дуже тенденційними. При цьому, ідеологічне забарвлення робіт є діаметрально протилежними. Якщо радянські автори маркували націоналістичне підпілля ворогами та злочинцями, то представники української діаспори описували рух однозначно позитивно. Сучасна ж українська історіографія почала активно досліджувати особливості національно-визвольного руху в різних аспектах. У цей час створювалися спеціальні робочі групи з розробки теми, аналізувалися засекречені в радянську епоху архівні документи тощо. Однак, тема продовжувала тривалий час бути заідеологізованою і тільки останніми роками політичну напругу навколо даного питання в Україні вдалося частково подолати.

Тема продовжує бути актуальною з огляду на потребу перегляду заідеологізованих концепцій та підходів. Крім того, учені не опрацювали в достатній кількості навіть опублікований архівний матеріал, не говорячи вже про потенціальну джерельну базу.

Джерелами даного дослідження стали опубліковані документи і матеріали. Велику роль в формуванні джерельної бази відіграла збірка «Літопис УПА». Автор усвідомлює ризики такого підходу, однак джерельний комплекс є достатньо багатим і строкатим для того, щоб поглянути на проблему з різних боків. Загалом вся джерельна база поділена на дві великі групи: аналітичні та наративні джерела. До аналітичних відносять розпорядчі та звітні документи членів українського національно-визвольного та польського національного рухів, радянської та нацистської окупаційної влади. До наративних джерел належать спогади очевидців, матеріали агітації та пропаганди, листування. Така джерельна база загалом є достатньо достовірною та репрезентативною відносно заданої мети дослідження.

Основну теоретико-методологічну роль в дослідженні відіграють регіональний та системний підходи. Вони дозволяють вивчати національно-визвольний рух як цілісну систему, що розвивається в особливому регіоні. Волинь в 1941-1953 рр. мала регіональні риси розвитку, які спиралися на давні традиції, сформований менталітет та світогляд, що дозволив зародитися потужному національному спротиву. Крім того, під час дослідження застосовано ряд загальнонаукових та спеціально- історичних методів дослідження, які дозволяють розв'язати поставлені мету та завдання.

РОЗДІЛ 2

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ВОЛИНИ

2.1. Особливості ідеології та організаційного розвитку національно-визвольного руху в роки німецької окупації Волині

Головну роль у національно-визвольному русі на Волині в часи Другої світової війни відігравали ОУН та УПА. Вони розгорнули широку підпільну роботу в боротьбі проти польського визвольного руху, німецьких та радянських загарбників в краї. Організація українських націоналістів була заснована ще в 1929 р. і до початку Другої світової війни пережила значну трансформацію. У серпні 1939 р. відбувався Другий великий збір ОУН на якому організація поділилася на дві частини відповідно до особливостей ідеології. Так сформувалися ОУН-М на чолі з А. Мельником та ОУН-Б, лідером якої став С. Бандера. Саме в такому організаційному складі ОУН розпочала діяльність в ході Другої світової війни [75, с.103-104].

Ідеологія ОУН формувалася на основі теорії «інтегрального націоналізму» обґрунтованого на українському контексті Д. Донцовим та В. Липинським. Члени організації наголошували на необхідності формування в українського народу національної самосвідомості та прагнення до власної державності. Ідеологія ОУН була достатньо радикальною і відповідала віянням того часу. У ній домінували ідеї україноцентризму, антисемітизму, неприйняття інших національностей та формування будь-якими способами власної держави [60, с.27-28]. Розкол напередодні війни показав відмінність поглядів в середовищі членів ОУН. Прихильники С. Бандери прагнули більш радикальних змін та перетворень, активнішої боротьби за українські права. Програма ж ОУН-М, крила очолюваного А. Мельником продовжувала залишатися фактично без змін аж до кінця Другої світової війни [50, с. 131]. У грудні 1940 р. було проголошено «Маніфест Організації Українських Націоналістів» (крила, очолюваного С. Бандерою). Головною метою організації названа боротьба за свободу народів і людини, а

основним ворогом проголошено московський імперіалізм у вигляді більшовизму. У «Маніфесті» вказувалося, що члени ОУН-Б прагнуть принести визволення та можливість самостійно вирішувати власну долю представникам всіх поневолених Москвою народів. Разом з тим, кінцевим результатом боротьби мало стати формування Української Держави [15, с.2- 4].

На Волині організаційна структура ОУН сформувалася в 1930-х рр. Уже з 1937 р. попередні форми роботи на місцях були замінені на сільські проводи, які об'єднувалися в референтури. Вони у свою чергу мали спільне керівництво в межах Волині. Відповідно до такої структури було розгорнуто освітню та бойову діяльність в межах Луцького, Горохівського та Дубенського повітів [75, с.198].

З моменту розколу ОУН на Волині домінували представники ОУН-Б. Станом на 1941 р. підпілля складалося з станиць, звен або куштів, підрайонів, районів, надрайонів, округ та обласних проводів. Найменшою одиницею була станиця. Вона формувалася в межах певного села. Її очолювали комендант, зв'язковий, а також військовий та суспільний референт. Подібна структура керівництва була в інших організаційних підрозділах. Загалом на Волині в даний час діяло близько 950 станиць, за підрахунками одного з очільників ОУН Івана Климів. Крім того, у даному регіоні діяли два обласних проводи Волинський та Рівненський, які підпорядковувалися ОУН-Б на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) [78, с. 198].

Поступово структура ОУН змінювалася. Станом на 1942-1943 рр. остаточно сформувалися крайові ексекютиви (з 1943 р. – референтури). Вона включала в себе 7 структурних підрозділів. Контролюючу та об'єднавчу роль відігравала організаційна референтура. Ще одна група підпільників займалася націоналістичною пропагандою серед місцевого населення та підготовкою оунівців до подібної роботи. Для здійснення такого завдання референтура пропаганди включала в себе технічну, видавничу, інформаційну, вишкільну, шкільну, юнацьку, адміністративну, суспільно-пропагандистську підсистеми. Крім того, важливу роль мали військова референтура та референтура служби безпеки, члени якої займалися здійсненням безпосередніх бойових завдань.

Причетним до даної справи був і структурний підрозділ зв'язківців. Вони використовували спосіб передачі інформації за допомогою спеціальних кур'єрів, які передавали послання за принципом естафети. Господарчі та медичні функції виконувало ще дві окремі референтури в складі крайового проводу ОУН [78, с. 199]. Організаційні зміни відбувалися й надалі, однак суттєвих змін не відбувалося.

Розростання структури та кількості прихильників в 1941-1943 рр. дозволили ОУН перебрати на себе роль представника всієї української нації. Відповідно, в 1943 р. постало питання для перетворення ідеологічної платформи, зокрема включення до неї питань, що раніше не розглядалися. Насамперед, для того, щоб забезпечити собі підтримку більшості українського населення треба було сформулювати лояльнішу позицію стосовно національних меншин та окреслити власне бачення соціально-економічних проблем [50, с. 132].

Нова програма організації була проголошена 21-25 серпня 1943 р. рішенням III Надзвичайного Великого Збору ОУН. У документі проголошувалося, що ворогом українців є не тільки радянська влада, а й нацистська. При цьому, наголошувалося, що у протистоянні двох імперіалістичних держав, Україна стала розмінною монетою. Саме у цей час формується ідея єдиного фронту проти всіх ворогів української державності. У тексті також наголошувалося на співпрацю з іншими поневоленими народами та визнання прав на вільне життя. Представники національно-визвольного руху наголошували, що боротьба з більшовизмом та нацизмом дозволить в результаті українцям побудувати власну демократичну державу, з справедливими умовами праці тощо. Разом з тим, саме ОУН проголошувалася керівником національно-визвольної боротьби [26, с. 90-102].

У 1943 р. поступово відбувається формування загонів УПА в заплілі ПЗУЗ, які організаційно були достатньо схожими з структурою та управлінням ОУН, бо мали спільних лідерів та цілі. На ПЗУЗ восени вказаного руху існували округи «Турів», «Заграва», «Богун», «Тютюнник». Кожна з них поділялася на окремі надрайони. Зокрема, військова округа «Турів» вже до кінця року мала надрайони «Кодак», «Хортиця» та «Степ». Вказані організаційні одиниці поділялися на

дрібніші за описаними вище принципами, які використовувалися в ОУН [72, с. 24].

Разом з тим, перші командири УПА усвідомлювали свою відмінність від ОУН. Вони наголошували на власному новому статусі і заперечували причетність до вказаної націоналістичної організації перед своїми противниками, зокрема радянськими та німецькими військами. Це відбувалося, імовірно, через достатньо суперечливу ідеологію та політичну позицію, яку мали оунівці в переддень та на початку Другої світової війни. УПА намагалися заперечити виключне право ОУН на лідерство і проголошували свою організацію надпартійною, однак їх ідеологія, структура, керівництво часто створювалися за прикладом ОУН. Крім того, саме станиці вказаної організації ставали основою для вербування нових членів УПА [67, с. 43-44].

У ідеологічному плані представники УПА підтримували принципи, що були сформовані на III Надзвичайному Зборі ОУН. Вони зосередили свою увагу на активні практичні дії та збройну боротьбу, а не на розробку програм та ідеологій. Члени УПА розгорнули масштабну пропагандистську роботу, сформували видавничу базу визвольного руху тощо. Разом з тим, почалася підготовка до створення Української Головної Визвольної Ради як форми підпільного парламенту [50, с. 133].

Ще однією частиною національно-визвольного руху на території Волині та Полісся стала діяльність «Поліської Січі» Т. Бульби-Боровця. Останній був тісно пов'язаний в ідеологічному плані з функціонуванням уряду УНР в екзилі. Крім того, його повстанські збройні формування створювалися за аналогією з козацькими загонами часів революції та визвольної боротьби 1917-1921 рр. Сам же Т. Бульба-Боровець симпатизував політиці, яку здійснював в 1918 р. гетьман П. Скоропадський. Вказаний лідер визвольного руху вже восени 1941 р. зміг зібрати на Поліській Січі за різними підрахунками 3-10 тис. чоловік. Це свідчить про проведення достатньо потужної організаційної роботи та розгортання національної пропаганди, яка дозволяла вербувати нових членів. Є свідчення й про те, що Т. Бульба-Боровець, після захоплення нацистами території України

намагався організувати рух опору на Волині й Поліссі називаючи його «Вільним козацтвом», однак відомостей про нього майже не збереглося. В ідеологічному плані прихильники даного напрямку руху боролися за відновлення української державності та традицій Гетьманщини в ній [94, с.44-46].

Разом з тим, у національно-визвольному русі Т. Бульба-Боровець в 1941 р. зробив ставку на співпрацю з нацистами. Він намагався переконати їх у необхідності організувати українські збройні формування. Підґрунтям до такого рішення стала присутність радянських партизан в лісах Берестейщини, Пінщини, Гомельщини і Житомирщини. Цей регіон, що був важкодоступним для німців з огляду на відсутність доріг з твердим покриттям. Однак, навіть створені загони були слабо забезпечені боєприпасами та необхідними речами для здійснення ефективних бойових завдань. Ускладнювали ситуацію й відсутність професійних військових кадрів у складі української поліції Т. Бульби-Боровця [75, с.212].

На Волині також діяли й інші сили, що були в опозиції до окупаційної адміністрації та прагнули формування незалежної держави. Серед них вагому роль відігравав Фронт української революції (ФУР) під керівництвом Тимоша Басюка («Яворенка»). Він був прикладом молодого партизанського руху на Волині, що виник під впливом посилення нацистського терору і діяв в 1942-1943 рр. Пізніше організація увійшла до складу УПА [113].

Таким чином, у часи Другої світової війни національно-визвольний рух очолювався на території Волині ОУН як провідною організацією. Її члени були причетними до вербування нових бійців до УПА, розробляли плани подальшого державного будівництва України. Поступово націоналісти рухалися до демократизації руху, з огляду на те, що ОУН зустрічалися з реаліями часу та прагненнями українського народу на різних територіях.

2.2. Націоналістичний напрям Руху Опору на Волині

На початку Другої світової війни українські націоналісти розглядали своїми союзниками всі держави, що могли становити загрозу для СРСР і призвести до його розпаду. З огляду на геополітичну ситуацію на межі 1930-1940-х рр. очевидним союзником могла бути хіба що нацистська Німеччина, яка активно готувалася до війни з Радянським Союзом. Протистояння між двома великими тоталітарними імперіями члени ОУН вважали можливістю створення самостійної України. Керівництво вказаної організації, що в 1930-х роках знаходилося за кордоном розпочало переговори про розв'язання української проблеми з Третім Рейхом. При цьому, члени ОУН підкреслювали, що співпраця можлива лише за умови створення незалежної держави для їхнього народу. Подібними були і сподівання інших груп українських націоналістів на Волині, зокрема загонів, очолюваних Т. Бульбою-Боровцем. Однак, уже влітку 1941 р. стало очевидним, що нацистська Німеччина має по відношенню до українського народу виключно загарбницькі плани і є його ворогом [51, с. 78].

Разом з тим, за домовленостями з нацистами українські підрозділи мали діяти незалежно, виключно на радянсько-німецькому фронті. Вони не склали присяги на вірність Третьому Рейху, зберігали свій внутрішній порядок і підпорядкування ОУН. У перші ж дні збройного протистояння між Німеччиною та СРСР повстанські загони захопили кілька місцевих органів адміністративної влади. Члени ОУН створювали похідні групи, що, за задумом керівників організації, мали йти слідом за нацистськими військами й створювати на місцях органи влади. Таким чином, мало відбутися встановлення контролю ОУН над всіма українськими територіями [75, с.173-174].

30 червня 1941 р. членами ОУН було проголошено Акт відновлення Української держави у Львові. Документом проголошувалося поновлення існування самостійної держави нашого народу. У тексті був і заклик ставати до збройної боротьби і захищати створення суверенної української влади на всіх

етнічних територіях [4, с. 57]. Однак, представники національного руху не змогли швидко організувати ефективні органи влади. Крім того, проголошення даного документу не було погоджено з планами нацистської Німеччини. Відповідно, за наказом А. Гітлера 5 липня 1941 р. арештовано багатьох керівників ОУН, зокрема С. Бандеру. Це призвело до наростання негативного ставлення до гітлерівської Німеччини [74, с. 84-86].

Населення Волині переважно схвально поставилося до проголошення Акту відновлення Української держави. Вони виходили на мітинги і збори, де вітали похідні групи ОУН. У церквах проголошувалися здравиці на честь керівників ОУН та німецького командування. Серед молоді створювалися гуртки «Січ», «Просвіта», аматорські гуртки та інші організації, що прагнули підняти національний рух на боротьбу [74, с. 180].

Уже в кінці 1941 р. на перший план в ОУН, а потім і в переважній більшості інших націоналістичних загонів на Волині поступово закріплюється антигітлерівська пропаганда та розгортання боротьби. У агітаційних матеріалах почали з'являтися гасла «Геть фашизм!». Однак, подібна пропаганда розвивалася шляхом створення підпільної мережі осередків з власними друкарнями. Паралельно з цим, ОУН намагалися якнайдовше зберігати своє легальне становище й розвивати національне відродження на окупованих нацистами українських територіях [51, с. 78].

З липня 1941 р ОУН переходить до формування єдиного фронту. Члени вказаної організації усвідомили, що у боротьбі за українську державність можуть спиратися тільки на власні сили. З огляду на це, поряд з СРСР ворогом ОУН та українського народу стали називати й нацистську Німеччину [74, с. 56]. Остання, для того, щоб придушити національний рух заборонила політичну агітацію та розгорнула пропаганду направлену проти ОУН. Зокрема, на території Волині та інших регіонів активно поширювалися німецькі листівки «Геть з ОУН! Геть з катами українського народу!», у яких члени вказаної організації виступали грабійниками, катами, їх порівнювали з «сфанатизованими ордами жидівсько-большевицьких бандитів» [36]. Подібні листівки не були поодиноким явищем.

Нацисти активно намагалися очорнити членів ОУН, прирівняти їх до грабіжників та бандитів. Окупанти прагнули зменшити підтримку місцевим населенням українського визвольного руху.

Паралельно з цим, протистояння нацистам активізував й Фронт української революції. Т. Басюка (Володимир Яворенко), який організував на території Крем'янецької округи загони молодих учасників визвольного руху. Він поставив завдання мобілізувати на боротьбу все українське населення регіону. Відповідно, активно проводилася антинацистська пропаганда, агітація вступати до національних збройних загонів, що діяли як партизанські тощо. Сутички між німецькими військами та загонами ФУР відбувалися поблизу сіл Ланівець, Снігурівка, Бережанка [54, с.20-21,30].

У 1942 р. почали формуватися військові загони УПА. Вони розгорнули активну боротьбу з нацистами. Перше велике збройне формування Української повстанської армії було утворене у районі Сарн, а потім поступово мережа розширювалася й виникали загони в Колоці, Пустомиті, Крем'янці тощо. Центральний штаб УПА розташовувався в районі Костополя на Волині. Загалом вважається, що восени 1942 р. в складі Української повстанської армії було близько 600 осіб, на червень наступного року чисельність війська зросла до 20 тис. Все це свідчить про величезні масштаби агітаційної роботи ОУН-Б та УПА, а також про значну підтримку місцевого населення. Керівництво першими загонами УПА здійснював Сергій Качинський (Остап) та Іван Перебийник, однак з літа 1943 р. – лідером повстанців став Роман Шухевич [74, с. 58].

Масове розширення чисельності УПА вимагало навчання нових членів. Воно розгорталося переважно за допомогою напівлегальної діяльності ОУН-Б. поступово формувалася на Волині мережа військових вишкочів. Так, у 1943 р. в Луцьку діяла школа, де навчалася близько 600 осіб віком від 18 до 24 років. Поступово подібні навчальні заклади виникли в с. Кричальське Домбровицького району (проходило спецпідготовку 500 осіб), с. Ровенці того ж району (200 осіб), с. Шпаново Ровенського району (200 осіб). Дуже багато серед тих, хто проходив подібну спеціальну підготовку було жінок. Вони отримували

право боротися за Українську державу разом з чоловіками. Прикриттям для даних шкіл слугували сільськогосподарські курси, які нацисти дозволяли відкривати на окупованих територіях. Однак, розгортання антинацистської пропаганди сприяли закриттю подібних напівлегальних військових вишколів та перехід до підпільних форм [76, с. 24].

Традиційно вважається істориками, що перший бій між загонами ОУН-Б та УПА та нацистами відбувся у м. Володимирець 7 лютого 1943 р. Повстанцями командував «Довбешка-Коробка». Також в березні-квітні цього ж року були атаковані позиції німців у Степанові, Висоцькому, Дубровиці, Людвиполі, Деражному, Крем'янці, Мізочі, Вербі, Острозі, Шумському тощо. Протистояння було доволі запеклим. Українські військові загопи показали вправність та добру скоординованість власних дій [68, с.116].

Активізація націоналістичного руху Опору на Волині навесні 1943 р. викликала серйозне занепокоєння. У березні вказаного року розпочалися організовані антинацистські виступи УПА на Волині. Вони зі зброєю в руках нападали на в'язниці та табори, де утримувалося українське населення. Зокрема, було звільнено велику кількість осіб у Крем'янці та Дубно. 18 березня відбувся напад на районні пункти крайсяндвіртів. З цього часу, за свідченнями учасників подій починаються постійні сутички між загонами УПА та представниками нацистської окупаційної адміністрації [39, с. 23].

Окупаційна влада мала серйозне побоювання, що спротив буде розростатися стихійно. Крім того, нацисти були занепокоєнні тим, що різні за ідеологією рухи можуть стихійно об'єднатися та виступити спільним фронтом проти них. Саме тому робилося багато дій з метою посилення ворожнечі українських націоналістів з поляками та радянськими партизанами [67, с.49]. Зокрема, у звіті Абверу про діяльність руху Опору в північно-західній Україні від 13 липня 1943 р. зазначалося, що антинацистська пропаганда зустрічалася у даний час і в Т. Бульби-Боровця, який мав угоду з окупаційною владою. Крім того, він уклав союз і з ОУН-Б. Це дозволило розгорнути масштабніше протистояння нацистам на ділянці Сокаль-Луцьк-Рівне-Острог-Крем'янець [28, с. 84].

Під натиском національного руху окупанти були змушені залишити кілька населених пунктів. Це дозволило створити так звану Колківську республіку. У квітні-листопаді 1943 рр. УПА змогли звільнити та утримувати контроль над населеними пунктами теперішніх Маневицького, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської області, а також Радивилівського району Рівненської області. Території даного утворення постійно змінювалися, однак на них УПА та ОУН розгорнули формування цивільної адміністрації [74, с. 60].

Проблеми формування державних органів та цивільної політики відображені в документах УПА весни-осені 1943 р. Так, 27 серпня вказаного року було опубліковано наказ про проведення виборів до сільських та районних рад. Також створення земельних комісій, які мали здійснити розподіл сільськогосподарських угідь між селянами, які звернулися до УПА. Важливу роль в формуванні політики на захоплених землях відігравала освіта та пропаганда. Саме тому, пропонувалося якнайшвидше залучити до навчання представників шкільної молоді. Для цього планувалося створити народні (початкові), середні та фахові школи. Серед останніх вагоме значення надавалося сільськогосподарським [16, с. 10].

Для ОУН та УПА важливо було організувати в Колківській республіці повноцінне цивільне життя. Тут почали діяти кравецька та швейна майстерні, пункти переробки м'яса, молока, працювали млини та їдальня, електростанція тощо. Керівництво здійснювало заходи для того, щоб забезпечити збереження урожаю зібраного в 1943 р. Його треба було вберегти від поляків, німців та червоних партизан. З метою охорони врожаю до млинів відправлено спеціальні загони з членів УПА [99, с. 112].

Крім того, в окремих селах та округах почали створюватися загони самооборони. Вони мали оберігати власні населені пункти від будь-яких загарбників. При цьому, керівництво УПА наголошувало на двох основних задачах таких загонів. Члени самооборони мали захищати село в разі раптового нападу, а також прикрити відступаючі сили українського війська в разі необхідності й дозволити відійти від населеного пункту. При цьому, кожному з противників УПА надавалися окремі характеристики. З них очевидно, що для

маленьких сіл нацисти становили найменшу загрозу, однак самооборона мала бути готовою дати відсіч в разі підступу їхніх військ [6, с. 13-14].

Ще одним прикладом повстанської держави на Волині в роки Другої світової війни, що сформувалася внаслідок боротьби з нацистами стала Антонівецька республіка, які існувала з весни 1943 до весни 1944 рр. Вона розташовувалася на півдні регіону навколо села Антонівці. Переважна більшість членів УПА зосереджувалися в сусідньому лісі, де був закладений табір куреня «Крука». На території міні-республіки в с. Іловиці організовано шпиталь. Засновником останнього вважався Український Червоний Хрест. Крім того, у с. Антонівці розміщувалися курси радистів, школа старшин УПА та медсестер. Тут же зосереджувалася й служба безпеки Української повстанської армії. Разом з тим, як і в Колківській республіці, так і в Антонівецькій, керівництво повстанців намагалось налагодити цивільне життя. Тут працювали водяний млин, хлібопекарня, м'ясопереробний та швейний цехи, бондарська майстерня, тощо [99, с. 114].

Протягом всього 1943 р. нацисти намагалися знищити Антонівецьку республіку. У серпні вказаного року проти селян та загонів УПА було кинуте дивізію СС та авіаційний підрозділ. Після цього селяни перестали ночувати в своїх хатах і розгорнули табір в лісі. Однак, ліквідувати повстанське угруповання німцям так і не вдалося [99, с. 115].

Разом з тим, не можна ідеалізувати вказані успіхи УПА. Вони стали важким випробуванням для новостворених збройних загонів. Їм не вистачало бойового досвіду, спеціальної підготовки. Часто загони УПА відчували й серйозний брак матеріального оснащення та боєприпасів. Зокрема, Т. Бульба-Боровець, бідкався, що серед УПА багато дітей та жінок, які є не армією, а збіговиськом аматорів, які стріляють по німцям «для спорту». Подібне тлумачення також є перебільшенням, однак показувало, що саме керівництво УПА достатньо чітко розуміло власні проблеми і намагалось їх вирішити шляхом організації шкіл військового вишколу, спеціальної підготовки тощо. Проте, переважно військовий досвід члени УПА здобували в боях з противником [68, с. 117]

Тактика ОУН та УПА в даний час не мала чітко вираженого наступального характеру по відношенню до нацистів. Вони розуміли слабкість власної підготовки. Разом з тим, вони нападали на невеликі загони німецьких військ, що реалізовували завдання економічного пограбування України [68, с.121-122]. Так, у звіті Вермахту про ставлення до УПА від 18 серпня 1944 р. вказано, що дії української армії є достатньо обережними. Вони нападають на окремих солдат чи невеликі групи, які займаються роззброєнням населення та забезпеченням. Під час таких сутичок члени УПА вилучали зброю та спорядження, частину солдатів брали в полон. Крім того, у звіті наголошувалося, що УПА активно мобілізує юнаків до боротьби і має, на відміну від радянських партизан, потужну підтримку серед місцевого населення на Волині [29, с. 11].

У Галузевому архіві СБУ зберігаються звіт про бої та акції УПА, які відбулися в серпні-жовтні 1943р., що достатньо чітко описують подібну тактику членів УПА. Зокрема, сутичка поблизу села Кулинчі дозволила військам українських націоналістів здобути 2 кріси, 1 кулемет з набоями, 2 пістолі, 8 гранат, 1 фінку, 47 набоїв до МП. У даному звіті зазначаються й про події 29-30 вересня 1943 р., коли відбулася сутичка поблизу села Точевики Острозького району. У населений пункт заїхала невелика група німців, які прагнули пограбувати місцеве населення, вбити кількох жителів, підпалити пару хат тощо. Однак, чота членів УПА разом із загonom азербайджанців, що були у військах нацистів, а потім перейшли на бік українських повстанців, напали на німців з кількох боків, що змусило останніх тікати [8].

Подібні свідчення надаються й в радіограмі-звіті радянських партизан датованому 6 травням 1943 р. Наголошувалося, що члени ОУН та УПА здійснюють агітацію як проти німців, так і проти радянської влади, а в селах встановлюють великі хрести з надписом: «Або здобудемо самостійну Україну, або за неї згинем» [24, с. 70]. Крім того, 27 лютого 1944 р. радянські партизани доповідали, що протягом всього попереднього року на Волині антинацистську діяльність здійснювали переважно націоналісти. Вони знищували шляхи сполучення, невеличкі загони німців тощо. Однак наголошувалося, що така

боротьба гальмувалася керівництвом ОУН і УПА, яких називали «контрреволюціонерами». Це свідчить, що навіть ідеологізовані партизанські радянські загони не змогли применшити роль націоналістичного руху Опору на Волині [23, с. 186].

У 1944 р. під впливом наближення радянських військ та активізації червоних партизан діяльність націоналістів розгортається в даному напрямку. Однак, керівництво УПА планувало скористатися відступом нацистів під натиском радянської армії, для створення самостійної України за прикладом описуваної Колківської республіки. З такою метою проводилася подальша підривна діяльність по відношенню до нацистської окупаційної адміністрації, а також націоналістична пропаганда направлена на подальшу мобілізацію населення на боротьбу [83, с. 215].

Разом з тим, підхід радянських військових до Волині вже в січні 1944 р. стимулював формування своєрідних «бартерних угод» між нацистами та керівництвом ОУН і УПА. Німці надавали українським підпільникам зброю та боєприпаси. Натомість члени національного руху повідомляли гітлерівцям окремі розвідувальні дані про розташування Червоної армії. Однак, подібні відносини відбувалися переважно таємно, для того, щоб не дати приводу радянській пропаганді налаштувати місцеве населення проти ОУН і УПА [71, с. 97].

Подібна практика описується у відкритих звітах самих українських націоналістів. В статті «Із хроніки боротьби українського народу проти німецьких наїзників» невідомого автора вказувалося, що на початку 1944 р. Волинь майже повністю була окупована радянськими військами, а нацисти змушені відступити на західні окраїни регіону. Вони будь-якими способами намагалися порозумітися з представниками УПА і організувати спільні дії проти СРСР. Однак, загалом великого успіху переговори не мали. ОУН і УПА, хоча й зосередили увагу на боротьбі з радянськими військами в 1944 р., все одно достатньо сильно дошкуляли нацистам. Саме тому розгорталися потужні рейди з приборкання повстанського руху. Зокрема в квітні того ж року відбулася сутичка 40 членів УПА з німцями, до якої останні залучили 6 літаків та 3 танки [9].

Таким чином, на території Волині розгорнувся достатньо потужний націоналістичний рух Опору. Він на відміну від діяльності польських чи радянських партизан мав виражену підтримку місцевого населення. Про потужність руху свідчать утворення повстанських республік створених на звільнених від нацистських військ територіях. За свідченням різних за спрямуванням джерел, станом на 1943 р. саме члени ОУН-Б та УПА контролювали антинацистську боротьбу на території Волині й мали вагомні успіхи в певних регіонах.

2.3. Боротьба українського підпілля з радянськими військами

Основним ворогом для українського підпілля з самого початку Другої світової війни була радянська влада та її військові. Це чітко простежувалося в їхніх програмних документах та основній діяльності. Члени національного руху планували спочатку за допомогою німців, а пізніше самостійно витіснити радянську владу з України й сформувати самостійну державу. Основними методами їхньої діяльності, як і у випадку з нацистами, була пропаганда та активна збройна боротьба.

Першим завданням, яке ставили собі члени українського національно-визвольного руху в 1941 р., було звільнення території Волині та інших регіонів від радянських агентів та підпільників, адже вони могли використовувати пропаганду проти ОУН та інших організацій. Про це свідчить у спогадах М. Лебідь. Він наголошував, що населення, пізнавши радянську окупацію, сподівалося в ході війни від неї звільнитися. Відповідно, й Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. був позитивно сприйнятий населенням. Саме з метою боротьби проти радянських підпільників створювалися перші похідні групи [31, с. 29].

У 1941 р. важливу роль в боротьбі проти радянської влади та більшовицьких підпільників відіграла Польська Січ Т. Бульби-Боровця. Його діяльність була однозначно пронимецькою. Даний лідер національного руху, як і багато урядів

інших держав зробили ставку на А. Гітлера у своїй політиці й намагалися за його допомогою досягти власних політичних цілей. Загони Поліської Січі вже 21 серпня 1941 р. захопили м. Олевськ та запровадили там українське управління. Аж до листопада вони утримували позиції в місті, а потім переносять свій штаб до м. Корець [74, с. 57].

У спогадах Т. Бульба-Боровець наголошував, що його загони навмисно не вступали в бої з відступаючими силами Червоної Армії. Очевидно, тому, що більшовики швидко і в паніці відступали з території Волині та Полісся. Однак загони Польської Січі полювали на групи НКВС. Т. Бульба-Боровець описував захоплення в'язниць, трудових таборів, перехват великих груп мобілізованих та репресованих, яких гнали енкаведисти через волинські та поліські ліси на схід. Також загони Поліської Січі полювали на зброю, боєприпаси та амуніцію, яку відбирали в невеликих груп радянських солдат та спецслужб [30, с. 122].

Історики, зокрема О. Ленартович, наголошують, що подібні свідчення є значним перебільшенням. На Костопільщині та Сарненщині, відомих як Подільська котловина, не існувало справжніх в'язниць для репресованих, як немає підтверджень розташування на вказаній території трудових таборів. Відомо лише про існування окремого польського табору поблизу Іванової долини, де в'язнів використовували в якості робочої сили на каменоломнях. Разом з тим, наявні факти про масові розстріли ув'язнених у тюрмах членами НКВС під час наступу нацистів на територію Західної України, а тому розповіді про захоплення колон в'язів та мобілізованих, яких супроводжували енкаведисти, видається мало реалістичним [75, с. 211].

Однак, певні сутички між радянськими силами та підпільниками Поліської Січі при відступі радянської армії все ж відбувалися. Т. Бульба-Боровець станом на 1941 р. вже розгорнув підпільну діяльність направлену проти радянської окупації західноукраїнських земель. Про це свідчать матеріали допитів весни вказаного року, що записані членами НКВС. Крім того, про сутички з радянськими спецслужбами та партизанами наголошується у документах діяльності Поліської Січі. Зокрема, 11 жовтня штаб Поліської Січі повідомлений

про сутичку з радянською партизанською групою близько 60 осіб в Лельчицькому районі [20, с. 112].

Разом з тим, документи радянських спецслужб стверджують, що восени 1942 р. загони Т. Бульби-Боровця готові були йти на переговори з радянськими партизанами. Це обумовлено погіршенням відносин з нацистами і репресії останніх проти національного руху на Волині. У вересні-жовтні відбувалися переговори між вказаними силами руху Опору. При цьому, кожна сторона розглядала союз як спосіб досягнення власних цілей. Радянські партизани прагнули використати загони Т. Бульби-Боровця для організації замаху на очільника рейхскомісаріату «Україна» Е. Коха. У той же час, представники українського національного руху планували використати партизан для звільнення регіону від нацистів й розбудови української держави. Після вигнання нацистів, на думку, очільників руху, можна було б звернути увагу й на боротьбу з радянськими силами [1, с. 151-152].

Формування УПА співпало з активізацією радянського партизанського руху на Волині. При цьому, комуністичний рух Опору ставив серйозну загрозу для українських націоналістів. Радянські партизани достатньо добре орієнтувалися на місцевості й мали у своєму складі відносно багато військових, що могли організувати ефективну збройну боротьбу. Крім того, вони могли отримувати зброю та боєприпаси із зовнішніх каналів з СРСР, особливо в процесі поступового підходу армії Радянського Союзу. У той же час значною перевагою УПА була масова підтримка їхньої діяльності місцевим населенням. Це спрощувало підпільну роботу, забезпечення продовольством, отримання необхідної інформації тощо. Радянські ж партизани на Волині часто вдавалися до грабежів, залякувань, рейдів щодо місцевого населення [48, с. 90].

За підрахунками В. Гики, на території Волині в роки її нацистської окупації діяло 32 партизанські загони та з'єднання і 71 підпільна група. Вони були покликані здійснювати збір інформації про перебування нацистських військових сил та становище польського й українського національних рухів, Також партизани мали знищувати шляхи постачання нацистських військ тощо [53, с. 67].

У великій кількості донесень фіксується протистояння між радянськими партизанами та українськими націоналістами. При цьому наголошується на більшій активності загонів Т. Бульби-Боровця та ОУН-Б, УПА саме проти підпільників з СРСР [89, с. 11-12].

Одним з перших боїв між членами УПА та радянськими партизанами вважається напад українських повстанців на табір в лісі поблизу села Замороче 20 лютого 1943 р. У ході боротьби було вбито 15 партизан, спалено 3 бараки, в якості трофеїв забрано велику кількість продуктів харчування, шкіри, одягу, коні, боєприпаси тощо. Цього ж дня було спалено й три бараки радянських партизан поблизу с. Озерська. У результаті сутички УПА змогли здобути архів комуністичного підпілля, що давав цінну інформацію про їхню діяльність на Волині. Крім того, у березні загони УПА зосередили свою увагу на боротьбі з радянськими партизанами в районі Сарн, Столина та Володимирця [98, с. 5].

Значні сутички відбувалися протягом всього березня 1943 р. поблизу с. Богуші, що розташоване над Случчю. Там діяв потужний радянський партизанський загін «Переможці», яким командував Д. Медведєв. У його розпорядженні було близько 800 осіб [100, с. 514]. Партизани несподівано напали на загони УПА. У результаті сутички обидві сторони понесли великі втрати. Паралельно з цим, вночі з 6 на 7 березня 1943 р. було здійснено засідку і вбито 16 партизан, ще 8 поранено. Вони також належали до групи Д. Медведєва. Втрати УПА становили: 2 убитих та 4 поранених особи. Наступного дня знову відбулася сутичка в Богушах, що змусило радянських партизанів відступити за р. Случ [98, с. 6].

У лютому-березні 1943 р. сутички між радянськими партизанами та представниками націоналістичного підпілля періодично виникали в різних частинах Волинської, Житомирської, Ровенської та Кам'янець-Подільської областей. УПА завдавали значної шкоди червоним партизанам. Через це 23 березня М. Хрущов у радіограмі до керівників вказаних військових сил, наказав не атакувати першими позиції українських націоналістів. Він пропонував обмежити дії радянських партизан активною пропагандистською роботою. Членів

ОУН та УПА почали представляти колаборантами, зрадниками України та бандитами. Крім того, партизани вдавалися до залякування місцевого населення, щоб деморалізувати та позбавити підтримки націоналістичне підпілля [84, с. 153]

Протистояння між військами УПА та партизанами на чолі з Д. Медведєвим на Волині тривали протягом всього 1943 р. Влітку-восени тривали численні сутички направлені на витіснення груп партизан спецпризначення НКГБ СРСР «Переможці» з Цуманських лісів. Вагоме значення в даному контексті мала спільна операція загонів Д. Медведєва з з'єднаннями партизан Г. Балицького 22 вересня 1943 р. Вони організували спільні дії проти бандерівців в с. Стадинь, у результаті якої загинуло близько 25 осіб. Крім того, у жовтні того ж року радянські партизани Д. Медведєва провели одну з найуспішніших акції проти українського підпілля за часи свого перебування на Волині. Їх загони змогли «очистити» від націоналістів с. Берестяне та влаштувати вдалу засідку загонам УПА північно-західніше с. Липне [95, с. 211-212].

За свідченням Ю. Ступницького, радянські партизани зосередилися в Цуманських лісах і робили постійні набіги на сусідні українські села. Коли місцеві жителі не хотіли або не могли поділитися продовольством та іншими речами першої необхідності, партизани просто грабували їх. Відповідно, завданням українського підпілля було знешкодити радянських партизан в даному масиві. Більше того, ліс був гарною позицією, яку вигідно було зайняти членам УПА [33, с. 61].

Паралельно з цим, на Волині в 1943 р. тривало протистояння націоналістичного підпілля з іншими радянськими партизанськими загонами. Останні мали достатньо багато вибухівки для здійснення диверсійної роботи проти нацистів. Вона ж приваблювала членів національно-визвольного руху. Як наслідок навесні 1943 р. робота радянських підривників на Волині була фактично заблокованою, а диверсійні загони частково знищені групами УПА. У травні вказаного року командир радянського партизанського з'єднання Іван Щитов у радіо телефонограмі у Москву повідомляв, що тільки за тиждень українські націоналісти повністю знищили одну диверсійну групу і завдали суттєвих втрат

ще двом. Саме з цього часу, до столиці СРСР починають направлятися неймовірні звіти про кількість українських підпільників та особливості їх озброєння [84, с. 156].

Активною була й антирадянська діяльність підпільної групи «Озеро» під командуванням Юрія Стельмашука «Рудого» і Олексія Шума «Вовчака». Вони змогли захопити м. Камінь-Каширський і поширити там українську владу влітку 1943 р. Однак, наприкінці вересня того ж року вказану територію відбили в УПА члени партизанського з'єднання Олексія Федорова. Даний успіх був тимчасовий, бо місто захопили німецькі війська, які прийшли з Ковеля для врегулювання ситуації [86, с. 255]. З огляду на подібну активність партизанського з'єднання на чолі з О. Федорович, УПА доручили силам груп «Турів» та «Заграва» знищити вказані радянські загони. Протистояння між ними тривало восени 1943 р., однак витіснити О. Федорова з регіону не змогли [48, с. 94].

Разом з тим, під час великого партизанського рейду С. Ковпака, 24-25 червня 1943 р. його загони зустрілися з військами УПА під час переправи через р. Горинь між с. Корчин і Здвижде Людвипільського району Рівненської області. Комісаром С. Рудневим були ініційовані переговори, під час яких обидві сторони змогли досягти взаємовигідного рішення. Члени УПА пропустили сили С. Ковпака та С. Руднева без бою [107, с. 123].

Подібне рішення не було чимось унікальним. Члени радянського та національного руху Опору на Волині спорадично укладали угоди про спільні дії чи нейтралітет, коли це було вигідно обом сторонам. Зокрема прикладом подібних відносин можуть слугувати події 5 травня 1943 р., коли відбулися переговори між партизанами на чолі з А. Одухою та силами воєнної округи «Богун» УПА. Про спільні дії проти нацистів домовитися не вдалося з огляду на відмінність ідеології та мети, однак, дійшли згоди про взаємний нейтралітет. Проте, коли німці в серпні того ж року почали загальний наступ на українське підпілля, А. Одуха, керуючись розпорядженням УШПР розірвав нейтралітет і значно ускладнив діяльність УПА, перехоплюючи кур'єрів та розвідників. Все це стимулювало керівників національного руху ухвалити рішення про необхідність

витіснення описаного партизанського загону з лісів поблизу с. Теремне [84, с. 164].

Члени націоналістичного підпілля не тільки здійснювали безпосередні бойові дії з радянськими партизанами, а й активно займалися пошуками їхніх союзників серед місцевого населення. Вони намагалися віднайти представників підпільного партійного активу, членів КПЗУ, осіб, що підтримували комуністів тощо. Зокрема, штаб Рівненського партизанського з'єднання № 2 повідомляв секретарю КП(б)У М. Хрущову та начальнику Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строкачу про те, що 24 серпня 1943 р. в селах Хіноч, Андруга, Озеро Володимирецького району члени націоналістично-визвольного руху зарубали сокирою 22 українців, що були радянськими активістами та допомагали партизанам з інформацією та продовольством [95, с. 212].

Поступове наближення німецько-радянського фронту змусило український національно-визвольний рух на Волині здійснювати підготовку до протистояння в тилах радянської армії. Зокрема відбувалася реорганізація повстанських з'єднань. Було звільнено з УПА поранених та тих хто не міг виконувати бойові задачі. Також у даний час сформовано повстанські загони у яких проведено заходи дисциплінарного та санітарно-гігієнічного характеру направлені на закладання фундаменту збройної боротьби в тилу радянської армії [58, с. 258].

Важливу роль в протистоянні з радянськими партизанами, а потім і з військами СРСР відігравала пропаганда. Члени національно-визвольного руху не тільки займалися самовихованням, а й активно розповсюджували агітаційні матеріали серед населення. Зокрема УПА в 1944 р. активно поширювали листівку, у якій зазначалося: «більшовицькі людоїди поставили за всяку ціну знищити український народ», а далі наголошувалося на злочинах Радянського Союзу проти українців в різних регіонах, зокрема на Донбасі [37]. Поширювалися й матеріали, у яких представники націоналістичного підпілля закликали червоних партизан та членів радянської армії переходити на бік УПА. Свої заклики вони обґрунтовували викриваючи вади та злочини СРСР. У закликах націоналістів говорилося про репресії та висилання людей на каторжні роботи в глиб Росії.

Наголошувалося в листівках і на тому, що Радянський Союз та Й. Сталін не робив нічого позитивного для розвитку України та інших народів, що проживали в державі [38]. У результаті подібних дій до повстанців приєдналося кілька десятків червоноармійців, які брали участь у подальших боях з військами НКВС в 1944 р. [111].

Протистояння між національно-визвольним рухом та радянськими партизанами досягло свого апогею восени 1943 р., однак не вщухало й в наступні місяці, зокрема й на початку наступного року. З даного часу воїни УПА та інші представники руху почали зустрічатися не тільки з партизанськими загонами, а й групами спецпризначенців НКВС. Зокрема, 18 січня 1944 р. 500 енкаведистів вели облогу в Броненському лісі, де була розташована сотня УПА під командуванням Ворона. Радянські спецслужбовці були оточені військами націоналістів і витримали двогодинний бій, у результаті якого втратили 10 чоловік і змушені були відступити [98, с. 32].

Окремі сутички відбувалися й з радянськими партизанами взимку 1943-1944 рр. в лісах Житомирщини, Рівненщини, Тернопільщини та Волині. УПА розуміли, що радянські війська незабаром встановлять контроль над даною територією, а тому максимально прагнули витіснити червоних з лісів і закріпитися там власними силами, для подальшої організації партизанської діяльності вже проти влади СРСР [84, с. 193].

Вирішальною битвою на Волині в роки Другої світової війни стало протистояння між УПА та НКВС в Гурбенському лісі 22-25 квітня 1944 р. Цьому передували ретельні підготовки енкаведистів до зачистки регіону від представників національно-визвольного руху. Вже за тиждень розвідка УПА знала про підготовку масової операції. 22 квітня радянські війська, які стояли в населених пунктах вздовж дороги Кременець – Дубно – Мізоч, вийшли з с. Верхове, Новомалин, Шумськ, Жолобки і зайняли Стіжок, Сітари, Марцеліна, Буща, Тартак, Довге Поле, Семидуби, Збитин, Наріїв, Білашів, Дермань, Теремне, Сураж, Обич, Угорськ. Таким чином, створивши нейтральну лінію між розташуванням УПА і радянськими військами. Все це було організовано, щоб

приспати увагу українського підпілля. Однак, відступ радянських військ став підготовкою до оточення великого угруповання УПА [111].

У битві поблизу Гурбів 22-25 квітня 1944 р. брали участь війська групи «Богун» під командуванням «Романа» і групи «Холодний Яр» на чолі з «Ясенем». Загальне командування військами УПА отримав «Роман». Вночі 24 квітня загони «Романа» намагалися вийти з оточення, однак безуспішно. Перші атаки ворога зранку були відбиті, однак під потужним прикриттям артилерії війська НКВС змогли прорвати лінію оборони УПА. Загалом, переважаючі сили противника мали зробити три великих наступи і задіяти значні резерви для того, щоб перемогти в битві під Гурбами [18].

За свідченням майора УПА Косенка, який був учасником подій, втрати НКВС в битві становили 600 осіб, тоді як загони українських націоналістів втратили 120 чоловік, з них убитими – 80. Крім того, було втрачено 6 кулеметів, 41 рушниця та 18 фінок. У результаті даного протистояння було ліквідовано Антонівецьку повстанську республіку, де розташовувався шпиталь та школи для вишколу офіцерів. Це стало ударом по боєздатності УПА загалом. Разом з тим, з огляду на втрати обох сторін майор Косенко називав битву під Гурбами свідченням високих бойових якостей Української повстанської армії, отримання досвіду фронтової боротьби проти переважаючого в кілька разів противника [14].

Крім того, уже в першій половині 1944 р. розпочалися судові процеси над членами національно-визвольного руху на Волині організовані органами НКВС. У квітні 1944 р. на засідання Воєнного трибуналу військ НКВС Українського округу у Житомирі розглядалися справи діячів націоналістичного підпілля в Червоноармійському та Володарськ-Волинському районах. Підсудним інкримінували злочини за статтями 54-1 А «зрада Батьківщини», 54-2 «збройне повстання», 54-11 «участь в контрреволюційній організації» Кримінального кодексу УРСР [93, с. 388].

Таким чином, боротьба між радянськими та національно-визвольними силами на Волині тривала весь час окупації регіону з 1941 до 1944 рр. Вона представлена була різними організаціями та течіями. У перші роки найбільш

активно діяли загони Т. Бульби-Боровця, які зустрічали відступаючі сили НКВС. Пізніше ж ОУН-Б, потім УПА долучилися до збройної боротьби з радянськими партизанами. Її активізація припала на середину 1943 р. Окрім, військового протистояння націоналістичне підпілля активно використовувало пропаганду. Вона, з огляду на політику СРСР та дії окремих загонів червоних партизан, знаходила схвальні відгуки серед місцевого населення. Однак, прихід радянського війська в липні 1944 р. на Волині змусив український національно-визвольний рух переходити до нових форм боротьби.

2.4. Українсько-польський конфлікт на Волині

Ще одним фронтом діяльності українського національно-визвольного руху на Волині в роки Другої світової війни став польський. Крім протистояння з нацистськими військами, а також радянськими партизанами й енкаведистами, націоналістичне підпілля вело боротьбу з польським визвольним рухом. З часів існування Речі Посполитої Польща вважала Волинь власною етнічною територією, хоча більшість населення регіону становили українці. Витоки даного конфлікту криються глибоко в історії. Волинь була контактним регіоном між етнічними землями поляків і українців, своєрідним фронтіром, якщо користуватися теорією Ф. Тернера. Ним дослідник ідентифікує умовний кордон й взаємовпливи двох відмінних спільнот, що породжує як співпрацю, так і протистояння [96].

Разом з тим, у міжвоєнний період, у часи існування Другої Речі Посполитої, у польській свідомості остаточно закріпився стереотип, що українці не можуть мати жодної автономії, політичних прав та національних традицій. Вони повинні бути асимільовані до польського середовища, а їх політичні сили усунуті від керівництва навіть на місцевому рівні. Політика «нормалізації» запроваджувана Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО), що був єдиною легальною політичною силою нашого народу, та позиція греко-католицької

церкви, що засуджувала радикалізм, підривала довіру населення до законних методів відстоювання власних національних та громадянських прав [77, с. 88].

Таким чином, станом на початок Другої світової війни спостерігається розмиття української ідентичності в діяльності легальних політичних сил, греко-католицьких священиків, які активно відстоювали права українського народу на власну державність. Відповідно, ситуація на Волині відповідає висновкам І. Чорновола про формування міжетнічного фронтиру [101, с. 204].

Друга світова війна, по суті, принесла загострення вже існуючих процесів в українсько-польському просторі на Волині. Ведення активних бойових дій стирало кордони законності та дозволяло нехтувати будь-якими раціональними обмеженнями. При цьому, В. В'ятрович наголошував на тому, що протистояння варто ідентифікувати не просто як конфлікт чи трагедію, а як українсько-польську війну, що відбувалася паралельно з радянсько-німецькою. Збройні формування обох народів, що планували відновлення власної національної держави. Крім того, армія Крайова та Українська повстанська армія мали всі необхідні атрибути, щоб, згідно з Гаазькою конвенцією, вважатися повноцінними учасниками бойових дій. Офіційно війну жодна з сторін не оголошувала, однак, всі її ознаки містяться в документах, що описують протистояння [85, с. 21, 29].

Велику роль в нагнітанні міжетнічного протистояння відіграли події нападу нацистської та радянської армій на Польщу з різних сторін у вересні 1939 р. СРСР на Волині розгорнула боротьбу проти панівних класів, подібну до тої, що проводилася в Радянському Союзі в попередні два десятиліття. Як наслідок, поляки втратили в регіоні економічно спроможну верству населення, власну підтримку, адже їхня меншість трималася перш за все за допомогою політичних та економічних важелів впливу. Однак, історики, зокрема С. Макарчук, наголошує, що в 1939-1941 рр. жорстокого протистояння між українцями та поляками ще не було. Більше того, їх спільним ворогом став СРСР, проти якого вони боролися часто спільними зусиллями. Разом з тим, залишені польськими шляхтичами, осадниками, службовцями господарства часто розграбовувалися українськими селянами, що викликало загальне невдоволення [77, с. 91-92].

Міжетнічні протиріччя вирішили використати на свою користь нацисти. Вони порахували, що контролювати українців, що становили в Польщі 24 %, тобто близько 600-700 тис. осіб набагато простіше, ніж поляків. Відповідно, Г. Франк зробив акцент на формування прихильності до українського населення, дозволивши його представникам задовольнити певні національні сподоби. Зокрема, йдеться про відкриття громадських організацій, шкіл, поживлення української преси тощо. Священники за сприяння нацистів змогли повернутися в зачинені раніше церкви. Так в Холмі була відновлена діяльність храму Богородиці та створено Підляську єпархію очолювану єпископом Іларіоном (Огієнком). Не зважаючи на те, що подібні поступки були тимчасовими, вони негативно вплинули на розвиток міжетнічних відносин [77, с. 92-93].

Учасник українського національного руху Л. Шанковський у праці «Історія українського війська» наголошував, що поляки першими почали збройні акції проти українців на Холмщині та Підляшші в 1941 р. Основою для цього автор вбачав польський шовінізм, що існував в міжвоєнний час і посилювався з початком війни [62, с. 65-67]. При цьому, велика кількість польських істориків та учасників подій подає прямо протилежну точку зору. Саме тому, складно встановити, яка подія стала приводом і хто є винуватцем загострення конфлікту.

Члени ОУН загалом на початку радянсько-німецької війни ставилися до поляків негативно, з огляду на шовіністичну політику останніх в попередній період. Однак, на Другій Конференції ОУН-Б її члени проголошували, що прагнуть налагодження українсько-польських відносин. Також стверджувалося, що вони мають бути рівноправними стосунками двох народів, а поляки мають визнати права українців на Волинь, Холмщину, Підляшшя та Галичину. Відповідно, до поки цього не станеться, ОУН продовжить боротьбу проти польського шовінізму [22, с. 69]. Подібні заяви можна трактувати як визначення негативного ставлення ОУН до поляків, а також трактування національного руху даного етносу як ворожого.

Позиція польської сторони теж була достатньо радикальною. Так в документах нацистської поліції безпеки та СД Німеччини містяться свідчення, що

станом на травень 1942 р. поляки активно прагнули зайняти ключові посади в створюваних органах окупаційної влади. При цьому, своєю метою представники вказаного народу визначали розбудову власних позицій в регіоні, для того, щоб після поразки А. Гітлера створити великопольську імперію. Відповідно, отримуючи посади в окупаційній адміністрації поляки активно співпрацювали з нацистами в заходах направлених проти українців та білорусів. При цьому, існують свідчення, що представники визвольних рухів намагалися домовитися про спільні дії проти нацистів в 1942 р. Однак, питання приналежності західноукраїнських земель певному етносу не було вирішеними і стало нарижним каменем протиріч. Разом з тим, і німці вміло підігрівали міжетнічний конфлікт [66, с. 224-225].

До цього всього додалися німецькі переселенські акції, які посилювали міжетнічну напругу. Нацисти прагнули звільнити місце для власної колонізації. Для цього переселяли українців і поляків, а також створювали колонії фольксдойче. Уже в листопаді 1942 р. подібні акції активно відбувалися у Замостському повіті. З окремих сіл виселяли поляків, а на їхнє місце заселяли українців, щоб створити рівновагу між вказаними етносами. Крім того, часто українців заселяли в села з польським оточенням. Виселених розподіляли на три групи: для онімечування, для робіт в Рейху і для відправки в концтабори. Осіб до 14 років поміщали в спеціальні дитячі табори. Таким чином, до березня 1943 р. було здійснено подібні акції в 116 селах, куди переселено 12 тис. фольксдойчів. Частина переселенців втікала від нацистів долучаючись до польського чи українського визвольного рухів, що провокувало загострення конфлікту. Не менше негативу викликало й повернення українців та поляків у рідні села після відступу німців. Приїжджаючи вони бачили, що їхні домівки зайняті іншими мешканцями або розграбовані, зруйновані [77, с. 94]. Крім того, у березні 1943 р. частини української поліції, яка раніше співпрацювала з нацистами, перейшли до УПА і розгорнули антинімецьку діяльність. У таких умовах нацисти вирішили залучити до поліцейських формувань поляків на Волині. Це стало ще одним кроком посилення протиріч [66, с. 225-226].

У той же час, весною 1943 р. почали створюватися й загони польської самооборони. Їх основною офіційною метою був захист місцевого населення вказаної національності на Волині. Вони мали оберігати його від нападів українських націоналістів та інших сил. Керівництво ОУН та УПА розглядало створення подібних баз польської самооборони одним з факторів боротьби з ними. При цьому, дана загроза могла допомогти нацистам, радянським партизанам та польським націоналістам придушити українське підпілля. Спочатку загони самооборони формувалися стихійно. Однак, поступово уряд Польщі в Лондоні прийшов до висновку, що треба очолити рух. Уже влітку 1943 р. на Волині розповсюджувалися листівки із закликами до поляків про організацію боротьби проти всіх ворогів Речі Посполитої [67, с. 151].

Вважається, що до кінця 1942 р. український національно-визвольний рух здійснював поодинокі розправи над польськими радикалами та нападали на невеликі групи озброєних осіб. Подібні акції здійснювали й поляки. Разом тим, жодна сторона не втрачати сподівань порозумітися. Перша велика антипольська акція організована українськими націоналістами відбулася лише 21-22 квітня 1943 р. в с. Янова Долина Костопільського району Рівненської області. Керував бойовими діями «Дубовий». Він же повідомив, що ворог зазнав величезних втрат. Серед них велику частку складала поляки. Останні нараховували сотні поранених і вбитих військових [68, с. 226].

Разом з тим, антипольські акції УПА були постійним явищем протягом квітня-липня 1943 р. 11 квітня українські повстанці перехопили польський загін, що грабував селян Майдану Лепенського. УПА зазначало, що поляки понесли численні втрати. 25 квітня воїни українських формувань напали на колонію Добра. У результаті сутички з польською самообороною було спалено більшу частину польських будинків. 20 травня польський загін напав на с. Тольче і знищив кілька будинків. У відповідь на це УПА організували знищення польської колонії Колище [13, с. 210-211]. Подібні свідчення є доказом наростання збройного протистояння. При цьому в звітних документах УПА, поляки однозначно трактувалися бандитами, а українські повстанці або здійснювали

відплатні акції покарання або просто «йшли через поселення» й по ним відкривали вогонь «польські банди». З огляду на розгортання подій, такі свідчення є способом УПА відвести від себе відповідальність за злочини проти польського населення на Волині. Аналогічні свідчення містяться і в джерелах польського походження, де саме українські повстанці здійснюють злочинні дії проти поляків, а останні лише обороняють свої інтереси.

Подібні способи самовиправдовування власних дій зображені й в спогадах М. Лебеда. Учасник національно-визвольного руху наголошував, що ОУН намагалися не допустити розгортання масової протипольської збройної боротьби. З цією метою вони планували організувати спільні дії з поляками проти нацистів й більшовиків. Крім того, за свідченням М. Лебеда, УПА видало наказ до польського населення звільнити українські території Волині та Полісся [31, с. 53]. Подібне розпорядження показувало негативне ставлення українського підпілля представників сусіднього народу та їхнього визвольного руху.

Поступово кількість нападів УПА на польські села наростала і досягла своєї кульмінації в липні 1943 р. Після III Великого збору ОУН, за розпорядженням командира УПА Д. Клячківського «Клима Савура», українське націоналістичне підпілля розгорнуло боротьбу в першу чергу проти радянських партизан та поляків. Саме вони стали вважатися найбільшою загрозою для створення майбутньої Української держави. Детально знищення польського населення на Волині та в сусідніх регіонах описана в польській історіографії, однак її можна вважати достатньо тенденційною [75, с. 281].

Часто польські автори спираються на документи, які представлені в кримінальних справах проти членів ОУН та УПА створених енкаведистами після Другої світової війни. Так, у матеріалах допитів Юрія Стельмашука «Рудого» містяться свідчення про те, що в 1943 р. він отримав від «Клима Савура» таємне розпорядження фізично знищити все польське населення в західних областях України і виконуючи вказаний наказ влітку-восени вказаного року вирізав близько 15 тис. поляків в селах Ковельського, Сідлецького, Мецієвського та Любомитського районах [2].

З огляду на те, що більшість показань на допитах члени НКВС отримували шляхом морального і фізичного тиску на в'язнів, а також із застосуванням тортур, подібні свідчення важко назвати об'єктивним відображенням реальних фактів. Однак, масштаби жертв є достатньо значними. За підрахунками польських істориків внаслідок протистояння загинуло більше 35 тис. осіб, з них 18 тис. з встановленими прізвищами. З українського боку фіксують загибель кількох тисяч чоловік, однак точних підрахунків не проводилося [105, с. 609].

Паралельно з антипольською діяльністю ОУН та УПА на Волині активізувалося й створення польських баз самооборони. Вони утворювали міцні укріплення навколо кількох польських сіл і організовували їхній захист. На допомогу таким загонам самооборони часто приходили радянські партизани, які симпатизували формуванню комуністичного руху Опору в самій Польщі. Окрім оборони такі польські збройні формування здійснювали й напади на окремі маленькі групи УПА та українські села з метою виявлення підпільників чи помститися за розгром поляків [56, с. 80]. У польському суспільстві позитивно розглядалося питання повної ліквідації української «меншості» після завершення Другої світової війни. Про це свідчать їхні національні видання ще в липні 1942 р. При цьому, наголошувалося, що поляки не повинні «мазатись українською кров'ю». Дана справа покладалася на радянських партизанів та нацистів [17, с. 51].

Крім того, у квітні 1943 р. під час акції німців в Луцькому районі були знищені українські села Костюхнівка, Вовчицьк, Яблонька, Довжиця, Загорівка. У даному процесі велику роль відігравали поляки. Організована з представників даного етносу поліція двічі напала на колонію Красний Сад у Горохівському районі, де спалила 22 господарства та розстріляла близько 100 осіб [63, с. 201].

У липні 1943 р. серед звітів УПА знаходяться свідчення про організацію масових етнічних чисток в селах Волині, які обґрунтовувалися необхідністю боротьби з польськими «бандами» та захистом від них українського населення. Зокрема, у звіті УПА про бойові дії за 6-19 липня 1943 р. було вказано, що три відділи були направлені в с. Гута, що було польською колонією для ліквідації там

бандитських груп. У ході акції знищено кілька польських сіл, серед яких Борон, Гали, Тур та ін. [5].

У польських джерелах та історіографії містяться дані про організацію генерального наступу на поляків 11-13 липня 1943 р. Тоді УПА атакувало майже одночасно 167 польських поселень на Волині та сусідніх регіонах. Свідчення про масові вбивства польських селян в окремих селах Володимирщини, містечку Порицьк тощо, наводили у звітах командири Армії Крайової. Поляки наголошували, що українські націоналісти нещадно ставилися до осіб будь-якого віку та статі й фізично знищували всіх представників даної національності в поселенні, виводячи їх в сусідній ліс. Зокрема, у селах Новини, Гурів Дужий, Гурів Малий, Вигнанка, Зигмунтівка, Вітольдівка були знищено понад 1000 осіб. При цьому, Армія Крайова мала на той час достатньо слабе підпілля на Волині, а тому для неї подібні акції стали несподіванкою [63, с. 213-215].

Події липня 1943 р. стали основою для подальшого розгортання баз польської самооборони та взаємних відплатних акцій. Розпочалися постійні сутички між польською самообороною, що періодично ходила грабувати українські села, з представниками самооборони УПА, які здійснювали регулярні напади на польські населені пункти. Часто до обох сторін долучалися місцеві селяни озброєні косами, сокирами, вилами та кийками. Це значно збільшувало втрати з обох боків [90, с. 59].

На фоні збройного протистояння в польських пропагандистських матеріалах, зокрема в газетах розгорталися ще сильніші шовіністичні настрої по відношенню до українців. Наприкінці 1943 р. навіть містилися заклики до повного очищення Польщі від українців. Разом з тим, УПА поширювала заклики до поляків, де пропонувала їм звільнити українські етнічні землі та визнати Волинь українською територією. У той же час поляки опублікували відозву до своїх співвітчизників, у якій закликали не вестися на провокації та залякування й не переселятися за Буг, як того вимагають воїни УПА. Полякам пропонували зі зброєю в руках відстоювати своє право володіти Волинню [21, с. 184].

У листопаді 1943 р., перед приходом радянської армії до Західної України Армія Крайова розпочала масштабну операцію «Бужа». Вона була направлена на створення двох коридорів, що мали сполучити Польщу з Львовом. Вони мали дозволити Армії Крайовій закріпити свій контроль у місті та відновити владу Польщі при відступі німців. Разом з тим, на території коридорів здійснювалися «чистки» від українських елементів. Операція тривала до червня 1944 р. і супроводжувалася нападами на окремі українські населені пункти та знищення місцевого населення. У період від березня до червня 1944 р. постраждало близько 20 сіл і загинуло більше 1000 осіб [112].

Паралельно з цим польські партизанські загони розгорнули боротьбу з підрозділами УПА. На початку 1944 р. вони провели 17 боїв. У результаті поляками було знищено бази Української повстанської армії в селах Щурин, Бабе, Свинарин, Верів, Ворчин, Пузів, Стенжарічі, Пшекурка, Коритниця та ін. Поляки отримали під контроль велику територію західної Волині, де проживало 15 тис. представників їхньої національності. Діям УПА проти поляків часто заважали радянські партизани та загони нацистської окупаційної влади, які прихильно ставилися як до ліквідації баз УПА на Волині, так і до продовження міжетнічного конфлікту [63, с. 239-242].

Таким чином, протистояння між поляками та українцями на Волині мало достатньо давні корені. Воно більше всього пов'язане з політикою Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період та претензіями обох народів на володіння вказаним регіоном. Однак, Друга світова війна не стала сама по собі приводом до розгортання міжетнічної збройної ворожнечі. Її викликали велика кількість факторів, серед яких важливу роль відіграла політика «розділяй і володарюй», яку застосовували нацисти. Вони фактично спеціально стравлювали поляків та українців, надаючи то одному, то іншому народові певні переваги. Відкрите збройне протистояння розгорнулося в 1943 р. і досягло свого апогею в липні вказаного року. Чітко встановити, що стало поштовхом та приводом до його початку складно. Однак, кількість жертв з обох боків обраховується в тисячах осіб. Збройне протистояння тривало аж до весни 1944 р. Воно значно вплинуло на

розгортання національно-визвольного руху, заважаючи йому діяти проти нацистів чи радянських партизан і відтягуючи велику кількість сил ще й на польський фронт.

Висновки до другого розділу

Національно-визвольний рух на Волині в роки нацистської окупації був направлений одразу проти трьох основних ворогів: нацистів, поляків та більшовиків. Всі вони становили загрозу для створення самостійної Української держави.

З початком німецько-радянської війни представники ОУН, загонів Тараса Бульби-Боровця та інші групи національного руху переважно зробили ставку на перемогу А. Гітлера й планували виторгувати в Третього Рейху право на створення самостійної України. Відповідно, у 1941 р. їх основним ворогом були радянські сили, що відступали. У них повстанці намагалися відбити боєприпаси, мобілізованих, необхідні для розвідки документи тощо. Таким чином, визвольний рух певний час співпрацював з нацистами, очікуючи поступок з їхнього боку. Ними стало право створення українських освітніх закладів, участь українців в органах місцевого самоврядування, поліції та надання в даних структурах переваги на Волині українцям, а не полякам.

Однак, достатньо швидко, вже в 1941 р. стало зрозуміло, що нацисти не планують створювати самостійну Україну. Крім того, розпочали каральні акції по відношенню до українського населення, масові депортації для звільнення простору для фольксдойче. Також нацисти почали маніпулювати міжетнічними відносинами українців з поляками. Все це було основою для розгортання націоналістичного руху Опору на Волині. Найактивнішу роль в ньому відігравали загони УПА, що почали формуватися вже в 1942 р. Вони нападали на невеликі групи нацистів, а іноді й змушували їх відступити з певних територій, утворюючи так звані повстанські республіки. Однак, не маючи зовнішньої політичної та військової підтримки їхній рух був приречений на поразку.

Другим фронтом для українського підпілля став радянський партизанський рух. Він ставав більш активним з наближенням Червоної армії. ОУН і УПА здійснювали окремі операції направлені проти загонів радянських партизан вибиваючи їх з вигідних позицій у лісах і намагаючись закріпитися там власними силами.

Особливістю Волині стало жорстоке протистояння між українцями та поляками в 1943 – на початку 1944 рр. Його можна вважати війною в рамках війни. Роздмухування нацистами ворожнечі та власні непримиренні позиції стосовно етнічної належності Волині спричинили знищення цілих населених пунктів та загибель багатьох тисяч осіб. Збройне протистояння з поляками заважало українському національному рухові зосередити увагу на боротьбі з радянськими силами та нацистськими загонами.

Таким чином, національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни був по суті трифронтовим. Він включав у себе боротьбу з нацистами, поляками та більшовиками. Його розгортання і особливості обумовлювалися розташування Волині як контактної зони чотирьох противників, що мали власні інтереси. Реалізація планів однієї з сторін, заперечувала претензії всіх інших. При цьому, українці знаходилися в найбільш складному становищі, адже не мали зовнішньої підтримки і змушені були боротися з переважаючими за силою та кількістю ворогами.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ В ПОВОЄННІ РОКИ

3.1. Перетворення національно-визвольного руху після завершення Другої світової війни

Друга світова війна для території Волині фактично закінчилася із остаточним входженням на її землі радянської армії, що сталося 21 липня 1944 р. З цього часу національно-визвольний рух мав найвагомшого ворога – СРСР. Встановлення радянської влади в регіоні, а також поступова еволюція українських націоналістів сприяли переформатуванню самого руху. Зокрема, у середовищі національного підпілля, ще з 1943 р. поступово почала назрівати ідея створення українського парламенту, що об'єднав би під своїм керівництвом розрізнені групи борців за самостійну державу. Роль лідера та представника українського народу прагнула перебрати на себе ОУН, однак вже у той час стало очевидним, що ідея приречена на провал. Відповідно, почалося обговорення створення нової консолідуючої представницької організації.

Загальним представником нашого народу мала стати Українська головна визвольна рада (УГВР). Про необхідність її створення йдеться в наказі Головного командування УПА на Волині від 27 серпня 1943 р. У ньому вказувалося, що права надавати вищі старшинські чини буде передано верхній владі, яка матиме можливість видавати закони. На неї також покладалися обов'язки нагородження бойовими хрестами членів УПА. Відповідно, можна зробити висновок, що ініціатива створення Української головної визвольної ради належала воїнам УПА як найбільш впливовим учасникам національного руху [46, с. 8-9].

Організаційне оформлення організації відбулося на Великому зборі ОУН 11-15 липня 1944 р. Підготовкою до його проведення займався ініціативний комітет у складі Л. Шанковського (голови), Д. Ребета та І. Сем'янчука (заступників голови), М. Степаняка та В. Охримовича. Вони розробили основні програмні документи УГВР, які були прийняті на Великому зборі. Останній можна вважати

представництвом різних течій та організацій українського національно-визвольного руху Західної України, адже у ньому взяли участь Я. Біленький, І. Вовчук, Р. Волошин, І. Гриньох, М. Дужий, М. Лебедь, О. Логуш, К. Мешко, В. Мудрий, К. Осьмак, З. П. Пеленський, Й. Позичанюк, В. Потішко, М. Прокоп, Д. Ребет, П. Турула, Л. Шанковський, П. Шумовський, Р. Шухевич, П. Чуйко – усього 20 осіб. З огляду на воєнні дії не змогли бути присутніми на зібранні І. Багрянний, Є. Врецьона, В. Євтимович, О. Малиновський, І. Сем'янчук, а також спостерігачі від Державного центру УНР в еміграції та митрополита А. Шептицького. Хоча Великий збір організований Головним командуванням УПА та Проводом ОУН-Б складала лише 8 осіб, що свідчить про широке представництво [108].

У платформі створеної організації проголошувалося, що Українська головна визвольна рада стала всеукраїнським провідним центром, який мав об'єднати всі сили у боротьбі за створення самостійної держави для нашого народу. Своім основним завданням УГВР називала консолідацію та координування дій окремих учасників визвольного руху у протистоянні московському та гітлерівському імперіалізмів. Крім того, на організацію покладалося й визначення ідейних напрямків боротьби українського визвольного руху. Все це мало стати запорукою відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях вказаного народу [19, с. 35-36].

Українська головна визвольна рада увібрала в себе державотворчі традиції УНР, зокрема за рахунок включення до своїх лав представників її уряду, які перебували в еміграції. За свідченнями Романа Шухевича (Тараса Чупринки), УГВР проголосила себе національним парламентом і розпочала створення представницьких органів влади: Секретаріату, Суду тощо. Організація протиставляла себе радянському управлінню на Волині й розгорнула активну діяльність проти більшовицької окупації. Саме вказана організація стала політичним лідером визвольної боротьби на Волині в середині 40 – на початку 50-х рр. ХХ ст. [34, с. 13-14].

Паралельно з цим, відбувалися й суттєві зміни в ідеологічному становищі в ОУН. Вже Третій надзвичайний Збір ОУН-Б в 1943 р. показав реалізацію дещо відмінного погляду на майбутнє України та іншу постановку цілей організації, порівняно з програмою, яка існувала на початку Другої світової війни. Це очевидно стало наслідком кращого знайомства ОУН з більшістю українського населення. Спостерігалось зменшення радикальних гасел націоналістичного і шовіністського характеру, вносилися до програми питання соціально-економічного плану. Загалом, практика військового часу показала, що ідеологія ОУН, яка ґрунтувалася на засадах інтегрального націоналізму не відповідала прагненням українського народу. В її основі були диктатура, вождизм та тоталітаризм, які відлякували пересічного українця. Разом з тим, це контрастувало з закликами до боротьби з імперіалізмами: радянським та нацистським [75, с. 293].

У наступні роки спостерігалось подальше розширення світоглядних орієнтирів ОУН. Її лідери поступово відмовлялися від претензій політичного домінування. Уже в Устрої прийнятому 30 серпня 1947 р. на Великому Зборі Українських націоналістів проголошувалось, що ОУН є політично-революційною організацією, яка стоїть на засадах українського націоналізму. Вона фактично усвідомлювала себе партією, що ставить за мету підняття революційної боротьби та створення самостійної держави нашого народу [27, с. 2].

У середині 40-х рр. ХХ ст. ОУН-Б відкинуло й ідею монопартійної диктатури при створенні національної держави. Якщо раніше її члени однозначно виступали за власну першість і керівну роль, то наприкінці вказаного десятиліття починають схилитися до формування справедливого представництва українського народу [25].

Крім того, у програму 1950 р. та публіцистику провідних діячів ОУН поступово входять певні демократичні принципи. Це особливо кидається у вічі в рамках опису ними політичних та громадянських свобод. Таким чином, українські націоналісти в післявоєнний період відвертаються від догматичних засад 20-30-х рр. ХХ ст. і переходять фактично на соціал-демократичні позиції. Вони краще

відповідали потребам і прагненням українського населення, а також дозволяли протиставити свою програму радянським гаслам [65, с. 33].

У 1944 р. певні організації та ідеологічні перетворення сталися й в середовищі УПА. Вони пов'язані з швидким відступом німецько-радянського фронту. Уже на середину вказаного року загони Української повстанської армії опинилися в тилу радянських військ. УПА наголошували, що як нацисти, так і радянські сили, в 1944 р. намагалися дискредитувати націоналістичне підпілля на Волині. Вони прагнули позбавити його підтримки серед місцевого населення. З цією метою створювалися загони Українського визвольного війська та шуцманшафтів. Паралельно з цим, радянська пропаганда представляла визвольних рух зрадниками і бандитами. Завданням же УПА в 1944 р. стало здобуття якнайбільшої кількості зброї та амуніції для продовження боротьби, а також захоплення найкращих позицій для ведення підпільної роботи [45, с. 17].

Разом з тим, уже в 1944 р. з'явилися інструкції до бійців ОУН і УПА про організацію та ведення боротьби з радянськими силами в тилу армії СРСР. Наголошувалося, що після переходу фронту загони УПА мали діяти невеликими групами. Часто вони переодягалися в радянську форму, проводили акції на місцях постою військ тощо. Крім того, в інструкціях вказувалося, що всі українські націоналісти брали на себе відповідальність за очищення Волині та сусідніх регіонів від вислужницького та ворожого елемента, який протистоїть створенню самостійної України. Важливо, що з даного часу УПА та ОУН в пропагандистській роботі замінюють словосполучення «український націоналізм» на «Українська революція». Таким чином, відбувається зміна концепції боротьби. Підпільники проголошують ідею здобуття волі народів, які проживають в СРСР. Для даного часу характерними є заклики до інших поневолених Радянським Союзом національностей. Їм пропонують підніматися на боротьбу проти більшовизму [45, с. 19].

Із завершенням Другої світової війни відбувається не тільки переосмислення ідеологічних постулатів, а й методів боротьби. Опинившись в тилу радянської армії, а потім і в середовищі радянської окупації Волині, національно-визвольний

рух переходить до тактики підпільної боротьби. Вона стала основною з 1946 р. Перехід боротьби в ідейну площину стимулював розширення пропагандистської роботи та формування чітких програмних положень, розвиток преси національно-визвольного руху. Все це було необхідним для того, щоб боротися з потужною ідеологічною машиною СРСР. Саме в другій половині 40-х рр. ХХ ст. формується нова генерація провідних ідеологів українського національно-визвольного руху. Серед них вагоме місце займали Петро Федун, Осип Дяків, Ярослав Старух, Василь Галаса та ін. Значну роль мав і командир УПА Роман Шухевич [50, с. 134].

За підрахунками В. В'ятровича, якщо в період 1941-1946 рр. членами українського підпілля було опубліковано близько 30 праць ідейно-політичного змісту, то у наступні 5 років, їх кількість зросла до ста. Це відбувається на фоні зменшення мережі підпільних друкарень, що існували на території Волині. Разом з тим, суттєво розширюється тематика ідеологічної роботи. У подібних працях розкриваються імперіалістичні плани зовнішньої політики СРСР, невідповідність пропаганди та реального життя в даній державі, фіктивність виборчого процесу та громадянських свобод, існування привілейованого класу партійної номенклатури, економічна експлуатація населення, русифікація та денационалізація суспільства. Активно також члени національно-визвольного руху порівнюють діяльність Радянського Союзу з нацистським Третім Рейхом, наголошуючи на злочинних діях обох імперій проти українського народу [50, с. 134].

Керівники українського національно-визвольного руху розуміли, що повернення на Волинь радянської влади спричинить достатньо довготривалу боротьбу за українську незалежність. Підпілля розраховувало на виникнення нового конфлікту між СРСР та західними демократичними державами, який допоможе побудувати самостійну Україну. Якщо ж його не відбудеться, Радянський Союз матиме величезну армію та ресурси для приборкання національного руху. У такій ситуації підпільники повинні були акумулювати всі сили і вести боротьбу на політичному, ідеологічному та збройному фронтах. Вони мали залучити до неї якнайбільшу кількість українського населення [75, с. 298].

Таким чином, на Волині Друга світова війна фактично завершується в середині 1944 р. у цей час відбувається ідеологічна та організаційна перебудова українського національно-визвольного руху. Він починає орієнтуватися на боротьбу проти основного єдиного ворога СРСР і розгортає підґрунтя до ведення протистояння з ним на різних фронтах. Відповідно, формується ідеологія, що є прямо протилежною до радянської, але при цьому відповідала прагненням тогочасного українського населення.

3.2. Протидія радянзації Волині

У 1944 р. радянська влада розпочала новий етап радянзації Волині. Соціалістичні перетворення здійснювані владою СРСР, які в 1939-1941 рр. носили примусовий характер і супроводжувалися репресіями та економічним тиском. З огляду на те, що Волинь була переважно аграрним краєм, з відсутністю великих індустріальних підприємств, найбільш активно тут розгорнулося запровадження колгоспної системи. Процес викликав розкол сільського населення на дві частини. Одна з них підтримувала радянську владу, а інша – заходи пропоновані УПА та ОУН [47, с. 138-139].

Уже в грудні 1944 р. РНК УРСР було створено Раду допомоги у відбудові та відродженні регіону. У тому ж році виділено на відновлення Волині близько 10 млрд. руб. При цьому, методи, які використовувалися для відновлення регіону відповідали принципам, що існували на решті територій СРСР. У травні 1945 р. урядом УРСР і ЦК КП(б)У було видано постанову «Про заходи з відбудови і подальшого розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.». У ній наказувалося в найкоротші терміни ліквідувати наслідки нацистської окупації Західної України та забезпечити розвиток всіх галузей господарства в регіоні. Це загалом означало уніфікацію управління та способів ведення господарства всіх українських земель в складі СРСР. Крім того, постанова фактично була

направлена на формування на Волині та в сусідніх регіонах тоталітарної системи [91, с. 24-25].

Встановлення радянської влади на Волині було пов'язано з тотальним контролем за всіма категоріями населення. Радянські спецслужби та партійні організації займалися пошуком опозиційно налаштованих елементів. Їх намагалися якнайшвидше ізолювати, вони піддавались репресіям. Уже в 1944 р. НКВС почали здійснювати масові арешти неблагонадійного населення. Його відправляли спочатку до в'язниці в обласному центрі, а потім під конвоєм висилали на шкідливі каторжні роботи на рудники й шахти Казахстану, Сибіру, Воркути тощо [87, с. 97].

З метою зменшення опору населення примусовій радянській організації вже в серпні 1944 р. у Дніпропетровському, Запорізькому, Київському, Вінницькому та інших обкомах почали підбирати партійних діячів, які б могли очолити становлення радянської влади в Західній Україні. Загалом ними було організовано 1556 партійних осередків. Крім того, у 1944-1945 рр. в Західну Україну відправлено розпорядження ЦК КП(б)У 49 тис. працівників в різних галузях, з них близько 2,5 тис. члени або кандидати в члени Комуністичної партії. За рахунок цього, станом на 1 жовтня 1946 р. у Волинській області перебувало 2094 членів ВКП(б) та ще близько 1000 осіб були кандидатами в члени [91, с. 25]. Часто такі партійні переселенці здійснювали зловживання і відкрито грабували місцеве селянство. Свідчення про це є навіть в офіційних звітах РК КП(б)У Волинської області. Це загалом підвищувало ненависть до більшовицької влади в місцевого населення [47, с. 139].

Поява великої кількості партійних працівників з інших регіонів СРСР на Волині викликала активні дії проти них національно-визвольного руху. Члени ОУН та УПА здійснювали напади на окремих партійних діячів в селах, радянських активістів та членів НКВС. Вони ставали як жертвами спланованих терористичних акцій, так і гинули в нападах на склади із зерном, МТС, сільські партійні організації [10, с. 453].

Члени ОУН і УПА активно допомагали селянам чинити опір організації держпоставок. Особливо дієвими була робота підпільників в перешкоджанні заготівель лісу, яка покладалася на волинських селян. Загони Служби безпеки ОУН-Б розганяли лісорубів і наказували більше до роботи не повертатися. Інколи до працівників навіть застосовували силу. Яскравим прикладом подібних акцій можна вважати оголошення групою Служби Безпеки ОУН-Б на чолі з О. Палигою «Вишнею» лісу поблизу с. Брани Горохівського району власністю «Самостійної України». Коли в лісі зловили братів Ковальчуків, що без дозволу підпільників заготовляли деревину, то їх побили й змусили співати націоналістичний гімн. Поширеними також були й збройні напади на окремі лісгоспи. При цьому, організаторів лісозаготівель карали набагато суворіше. Їх називали посібниками радянської влади, а тому могли вбити. Серед місцевого населення формувалася система взаємних доносів. Прихильники ОУН доповідали про тих, хто співпрацював з радянською владою, і навпаки [47, с. 139-140].

З метою завадити радянській владі виконати хлібозаготівельні плани учасники національно-визвольного руху сприяли саботажу селянами заготівель продовольства за допомогою пропаганди. Крім того, радянські звіти стверджують, що підпільники активно підпалювали скирти сіна та поля, склади із зерном. Вони знищували сільськогосподарську техніку, зокрема молотилки та трактори. Таким чином, представники національного руху намагалися не допустити закріплення радянської влади та пограбування місцевого населення державою [10, с. 453].

З метою ускладнення зв'язку підрозділів НКВС та партійних осередків Волині з центральними органами влади учасники національно-визвольного руху займалися пошкодженням шляхів сполучення, підприємств пошти та зв'язку. Зокрема у доповідній записці заступника уповноваженого Наркомату зв'язку СРСР при РНК УРСР Мороза від 6 липня 1945 р. йшлося про постійні напади УПА на шляхи сполучення, знищення телеграфних ліній та викрадення телефонних апаратів, що загалом негативно впливає на розвиток партійної роботи. Чиновник доповідав, що 24 травня 1945 р. на ділянці Спільно-Тростянець було спиляно підпільниками 113 стовпів та знищено лінію зв'язку. 18 червня

підрозділи УПА здійснили напад на пошту, яка прямувала дорогою Цумань-Гараймовка. Вони викрали 35 тис. рублів та 200 примірників газет. Крім того, у тому ж місяці розграбовано відділ зв'язку в с. Мельниця Голобського району та підпалено Цуманську райконтору зв'язку [3, с. 444].

Члени ОУН та УПА намагалися також захистити місцеве населення від радянських репресій. Особливо тих, хто підтримував національно-визвольний рух і вдавався до саботажу держзаготівель або постачав необхідні продукти та предмети першої необхідності членам підпілля. Існують приклади, коли до саботажу хлібозаготівель долучали навіть представників районної держадміністрації, які погрожували членам УПА та ОУН. Зокрема, голові сільради в Шистові Володимир-Волинського району І. Бонецькому було наказано не виконувати плани державних поставок хліба. В разі порушення вимоги представники Служби безпеки ОУН погрожували вбити його та знищити всю родину. Проте, часто такі акції не мали успіху, бо через певний час радянське партійне керівництво вилучало зерно за допомогою застосування сили. Крім того, створювалися всі умови для того, щоб ліквідувати одноосібного власника. Норми поставок підвищувалися до рівня відвертих грабунків селян, коли останні опинялися фактично на межі голоду [47, с. 141-142].

У той же час на Волині й загалом в Західній Україні проводилася реєстрація й облік населення. Його організатором були члени НКВС. У 1945 р. було розповсюджено наказ, за яким всі особи старші 15 років мають зареєструватися в органах НКВС. Таким чином, спецслужби, за офіційною версією, мали встановити, хто ухилявся від служби в Червоній Армії. Насправді ж, подібні акції проводилися для того, що виявити причетних до національно-визвольного руху. Місцеві жителі в багатьох населених пунктах відверто бойкотували добровільну явку на реєстрацію. Однак, енкаведисти поступово, із залученням сили проводили перепис населення [87, с. 97].

Колективізація волинських сіл відбувалася дуже повільними темпами і не задовольняла радянські плани соціалістичних перетворень. Крім того, існування одноосібних господарів не дозволяло вивести на новий рівень боротьби проти

націоналістичного підпілля, адже опираючись вступу до колгоспу селянин підтримував членів УПА та ОУН, які йому в цьому допомагали. Відповідно, вже в березні 1947 р. було взято курс на примусову масову колективізацію західноукраїнського села. Величезний репресивний апарат СРСР було кинуто на боротьбу з національно-визвольним рухом та пошуком всіх, хто допомагав чи був іншим способом причетний до діяльності українського підпілля. Також планувалося встановити всіх, хто не бажав вступати до колгоспів. Паралельно з суцільною колективізацією, в 1948-1949 рр. почалося масове переселення жителів віддалених сіл з метою підірвання соціальної бази національного руху та позбавити їх можливості отримувати матеріальне забезпечення від місцевого населення [91, с. 28].

Пропаганда національно-визвольного руху поширювала серед місцевого населення свою мету, що полягала в знищенні «більшовицької експлуататорсько-кріпосницької системи» в сільському господарстві. Це загалом відповідало прагненням пересічних українців, що не хотіли здавати своє майно в колгоспи. Тому селяни бачили в УПА своїх захисників від свавілля радянських окупантів. Вони забезпечували підпільників всім необхідним, натомість ОУН і УПА надавали всебічну допомогу місцевим жителям, зокрема збройними та політичними акціями. Лише восени 1947 р. повстанці допомогли ухилитися від переселення до Сибіру близько 500 тис. осіб [88, с. 372].

Паралельно з саботажем, диверсіями та невеликими акціями проти окремих партійних діячів члени національно-визвольного руху проводили активну пропагандистську діяльність. В липні 1945 р. президія УГВР разом з членами УПА зверталися до українського народу пояснюючи особливості та мету власної діяльності. Вони наголошували, що боротьба проти радянської влади триває і повстанці не дозволять більше дурити чи поневолювали українців, а тому всі вони повинні об'єднатися революційним проводом і протистояти більшовицько-московському імперіалізму [7, с. 50-51].

Пропаганда відбувалася в межах підпільної діяльності національного руху. Вони робили все для того, щоб не зашкодити подібною роботою місцевому

населенню, адже переважна більшість підпільників були місцевими і мали родини, знайомих на Волині. Відповідно, проти останніх розгорнулися репресії радянської влади з метою викриття членів визвольного руху. Так, в інструкції Головного осередку пропаганди й інформаційної служби ОУН за вересень 1946 р. вказується, що агітаційна робота як в часи польської та нацистської окупації, так і у даний час мала відбуватися з дотриманням конспірації. Особливо обережними потрібно бути описуючи факти, події та окремих людей, для того, щоб не зашкодити як самій боротьбі [87, с. 101].

Представники національно-визвольного руху проводили мітинги селянства в окремих селах та агітаційну роботу направлену проти радянської влади. Подібні акції були популярними в 1945 р. Селяни збиралися та виголошували лозунги проти колективізації під захистом загонів УПА в селах Львівської, Дрогобицької та Волинської областей. Поширювалися серед місцевих жителів і агітаційні листівки із закликами до селян чинити опір створенню колгоспів. Зокрема, в одного з мешканців с. Мишів Іванчівського району Волинської області В. Рябова було знайдено листівку «Геть сталінські колгоспи!», у якій описувався голод в східних регіонах України й наголошувалося, що його причиною стала політика СРСР. Крім того, у листівці наводилися аргументи неперспективності колгоспної системи та заклик до боротьби з нею. В с. Теремно, поблизу Луцька В. Гаврилук розповсюджував листівку «Геть грабіжники!», що мала подібний зміст. Достатньо популярною в червні 1947 р. була листівка до селян, що закликала до солідарності у боротьбі проти колгоспної системи. У ній зазначалося, що введення «колгоспної панщини» буде неможливим, якщо селяни рішуче і разом будуть протистояти радянській владі і не піддаватимуться пропаганді та залякуванню. Улітку 1948 р. загони УПА спалили колгоспні приміщення у селах Первіччя і Городище Луківського району, Гупали і Запілля Любомльського, Потапи Головнівського, Ратно, Бузаки, Хотищево, Черць, Височно і Прохід Ратнівського, Синово, Залишани і Мізове Старовиського, Тоболи і Ворокомия Камінь-Каширського району. У наступному році члени підпілля надрукували цілу брошуру, основною ідеєю якої було гасло «Геть колгоспи! Земля селянам». При цьому, населення в

даній боротьбі підтримувалося членами УПА та революційного підпілля [88, с. 372-375].

Одним з вагомих лідерів агітаційно-пропагандистської роботи в післявоєнні роки був Петро Федун «Полтава», який часто друкувався під псевдонімом «Серев». Він організував навколо себе достатньо широке коло авторів, що створили підпільну мережу пропагандистів. Вважається, що на західноукраїнських землях в перше післявоєнне десятиліття існувало близько 100 друкарень. Підпільники вели активну роз'яснювальну роботу. Вони описували мету, завдання своєї боротьби, намагалися протидіяти радянській пропаганді, яка також була достатньо потужною. Популярною серед учасників національно-визвольного руху в кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. була праця П. Федуну «Хто такі бандерівці та за що вони борються». У ній пояснювалися особливості боротьби визвольного руху за українську державу, спростовувалися ідеї радянської пропаганди. Також автор наголошував, що боротьба членів підпілля є цілком законною, бо в Конституції СРСР є право республік а вільний вихід з складу союзу [87, с. 101-102].

Таким чином, учасники національно-визвольного руху активно протидіяли другій радянській Волині. Вони розгорнули підтримку місцевого населення, яке саботувало колективізацію чи держпоставки. Крім того, часто самостійно організовували подібні акції. Члени УПА та ОУН розганяли радянських робітників, здійснювали терористичні акти по відношенню до окремих партійних діячів, особливо енкаведистів, які були завезені на Волинь з інших регіонів тощо. Разом з тим, учасники національно-визвольного руху проводили потужну пропагандистську діяльність. Вони мали необхідність побороти відповідну радянську агітаційну роботу і стимулювати місцеве населення на боротьбу проти колективізації, радянської влади тощо.

3.3. Боротьба підпілля з НКВС і поступове згасання активності руху

Одразу ж після приходу на Волинь радянської влади розпочалася активна боротьба між представниками українського підпілля та загонами НКВС, яка розгорнулася в справжню внутрішню війну. У часи відступу нацистів загоони УПА прийняли рішення зайняти позиції на Волині й перейти до ведення боротьби проти радянських окупантів. У 1944 р. ОУН та УПА проводили активні мобілізаційні заходи з метою розширення власного контингенту та організації протистояння встановлення влади СРСР.

За висновками А. Кентія, саме восени 1944 р. загоони ОУН і УПА перебували на піку своєї боєздатності. Вони вели надзвичайно активні бойові дії проти радянської влади, яким остання не могла ефективно протистояти. За його підрахунками в даний час кількість підпільників нараховувалася близько 150 тис. учасників. Їх моральний дух та віра в перемогу над ворогом була дуже високою, що дозволяло здійснювати успішні військові операції навіть з переважаючими силами противника [67, с. 291].

Разом з тим, радянське керівництво прекрасно розуміло, що для встановлення своєї влади на Волині потрібно остаточно придушити повстанський рух ОУН і УПА. Саме тому воно вдалося до здійснення відвертого терору по відношенню до місцевого населення, що було методом підриву соціальної бази національного руху. З цією метою партійне керівництво та радянські спецслужби розробили велику кількість заходів, до них належала й тотальна мобілізація населення в Червону армію та відбудову і масові переселення та депортації [75, с. 317].

У липні 1944 р. на I Великому зборі УГВР один з його учасників під псевдонімом «Макаренко» наголошував, що становище НКВС значно слабше, ніж було в 1941 р., вони втратили багатьох своїх членів, а тому підпільники мають всі шанси на перемогу. Натомість радянські партійні чиновники звітували про проведення роз'яснювальної роботи та добровільний вихід певної кількості членів ОУН і УПА з складу підпілля [67, с. 291].

На подолання національно-визвольного руху на Волинь та в сусідні регіони було відправлено достатньо великі загони НКВС, що мали здійснювати виявлення груп УПА і ОУН та їх ліквідацію. Так, станом на осінь 1944 р. на Волині зосереджувалася стрілецька дивізія НКВС, а також три полки і одна бригада. Загалом вони нараховували 5285 військовослужбовців внутрішніх сил. Спецпризначенці мали необхідне для боротьби з підпіллям обладнання, боєприпаси, техніку тощо [81, с. 339].

Важливу роль в боротьбі з національно-визвольним рухом було позбавлення його керівників шляхом полювання на лідерів ОУН і УПА. Зокрема вже у вересні 1944 р. НКВС розпочало полювання на «Вовка», спецоперацію з ліквідації лідера УПА Р. Шухевича. Уже в той час енкаведисти знали, що вказаний керівник повстанців користувався псевдонімами «Шух», «Дзвін», «Лозовський», «Степан», «Чернець», «Тур», «Тарас Чупринка», «Хмара» і «Білий». Крім того, радянські спецслужби знали про існування фальшивих документів на ім'я Максима Орловича. Члени НКВС арештовують в липні 1945 р. його дружину, а дітей відправляють до інтернату. Однак, схопити даного лідера УПА їм не вдалося [92, с. 106-107].

Уже в літку 1944 р. розпочинаються й великі бої між військами НКВС та УПА. Так, у червні вказаного року два дні тривало протистояння поблизу с. Пнівню східніше від Камінь-Каширського. Приблизно в той же час відділ УПА захопив частину боєприпасів загону НКВС. А на початку серпня група повстанців на Ковельщині захопила залогу з 4 літаками під час транспортування летовища з Верок до Великопільська. Вся техніка була справною і могла літати [98, с. 59-69].

Ще більше загострилося збройне протистояння на Волині восени 1944 р. Зокрема, 4 вересня підрозділ УПА, що складався з 50 осіб атакував поблизу с. Копиля Колківського району винищувальний загін. Після двогодинного бою з районного центру надійшло підкріплення з військ НКВС, але неузгодженість дій дозволило повстанцям непомітно вийти з поля бою з невеликими втратами. Паралельно з цим, в жовтні-листопаді підпільники спалили 4 мости та вступили в

бій з військами НКВС у Градненському лісі, у результаті вказаних дій УПА втратили 24 особи вбитими і ще 12 повстанців було арештовано [81, с. 351].

Загалом на Волині до середини листопада 1944 р. було розбито 7 великих підрозділів УПА у ході фронтальних боїв з НКВС. Було ліквідовано курінь «Лисого» у складі 390 осіб та «Юрченка», до якого входило 420 чоловік. Вважається, що загальними втратами повстанців стало 2,6 тис. осіб вбитими та пораненими. Крім того, органами НКВС було ліквідовано 171 криївку та бункер. З іншої сторони радянські спецслужби втратили 611 осіб убитими та пораненими, а ще 37 осіб УПА захопили в полон [81, с. 352].

У звіті керівництва НКВС від 12 грудня 1944 р. керівництво радянських спецслужб наголошувалося, що тільки в листопаді вказаного року проведено 656 військових операцій, в результаті яких знищено 4101 представника національного руху, ще 3732 особи захоплено живими. Найбільшою військовою акцією у Волинській області стала сутичка 15 листопада у с. Кримнош Заболотьєвського району. Тут група з 200 осіб здійснила напад на районний військомат, для того, щоб зірвати плани мобілізації населення до лав Червоної Армії. Обидві сторони понесли суттєві втрати [12, с. 301-303].

Завершення бойових дій у Європі у травні 1945 р. та результати переговорів про повоєнний устрій світу стали причиною для переформатування тактики боротьби УПА. Якщо раніше, вони могли вдаватися до фронтальних боїв та сподіватися на відступ радянської армії, то тепер повстанці готувалися до важкої тривалої партизанської війни під натиском з усіх боків сильного противника. Уже з квітня 1945 р. УПА переходило до здійснення збройних акцій виключно в межах чоти (30-40 осіб) або менших груп. Тільки в разі крайньої необхідності вони могли об'єднуватися в більші групи. Уже з даного часу наголошувалося на необхідності «чистки» УПА від слабкого та ненадійного елемента, що могли бути використані енкаведистами, а також ліквідації нежиттєздатних органів та структур в повстанському війську [67, с. 294].

З даного часу посилювалися акції НКВС направлені на знешкодження окремих лідерів УПА на території Волині. У лютому 1945 р. під час проведення операцій

20-ї та 24-ї стрілецьких бригад внутрішніх військ НКВС в Оржівських лісах Ровенської області були вилучено в повстанців вагомі внутрішні документи. Вони стали основою для захоплення в полон одного з лідерів УПА Д. Клячківського. Крім того, на конспіративній квартирі останнього на хуторі Оржів Клеванського району було вилучено літературу ОУН та фотографії осіб, що належали до центрального проводу вказаної організації ще з 1940 р. Крім того, у 1945 р. був заарештований і командир групи УПА-Північ Юрій Стельмащук. У матеріалах слідства є описи допитів, де саме він дає свідчення проти Д. Клячківського та видає його місцезнаходження. Однак, найбільш вірогідно, що вийти на слід лідера УПА допомогла енкаведистська агентура, а свідчення Ю. Стельмащука скоріше слугували підставою для подальшого фабрикування справи [72, с. 105-106].

Крім безпосередньої ліквідації лідерів та активних членів національного руху, НКВС вдавалися й до інших методів боротьби з підпільниками. Дізнаючись псевдоніми певних активних діячів УПА, представники НКВС підробляли документи і виставляли його своїм агентом, а потім спеціально робили так, щоб повстанці побачили такі свідчення. Ще одним способом боротьби з підпіллям стала пропагандистська кампанія, в ході якої членам національно-визвольного руху планувалося здатися. За свідченням радянських документів лише за період з 1 до 7 серпня 1945 р. добровільно здалися 1166 жителів західноукраїнських регіонів [11, с. 450-451]. Однак, із свідчень заарештованого в 1946 р. члена УПА В. Дячука-Чижевського добровільна здача в органи НКВС ініціювалася самим командуванням повстанської армії. Воно відправило на дану процедуру приблизно 20-25 % власного особового складу для того, щоб уникнути зайвих втрат та позбавитися ненадійного елемента. Причинами цього, очевидно, було розуміння власного надскладного становища та безперспективності всенародного збройного повстання проти СРСР, а також надзвичайно жорстокі репресії щодо місцевого населення [75, с. 324].

Подібні дані підтверджуються і пізнішими фактами про скорочення чисельності членів УПА та ОУН. Зокрема, у кінці 1947 р. С. Бандера передавав через свого емісара В. Дишканта Р. Шухевичу свої думки про необхідність

демобілізації членів УПА та зведення до мінімуму безпосередніх бойових виступів. Однак, посланець до Волині не дістався. Він був заарештований у Варшаві і переданий органам МДБ УРСР. Проте, Р. Шухевич й сам розумів необхідність скорочення чисельності підпільників. 3 вересня 1949 р. ним було видано наказ, за яким всі підрозділи і штаби УПА тимчасово припиняли своє існування як бойові одиниці та органи управління [92, с. 109].

Уже з осені 1945 р. військові підрозділи УПА починають підпорядковуватися провладу ОУН-Б. Це дозволило зміцнити контакти з окремими боївками на Волині та повернутися остаточно до тактики підпільно-партизанських дій. Саме з даного часу УПА набуло рис місцевого, а не загальноукраїнського руху [75, с. 348]. А з кінця 1949 р. основна роль в боротьбі з радянською владою остаточно була перекладена на ОУН. Бойові ж акції УПА поступово почали відходити на другий план [92, с. 109].

Поступово змінювалися й засоби зв'язку між окремими групами національно-визвольного руху. Уже в 1946 р. повстанці перестали використовувати естафетний спосіб передачі інформації через кур'єрів. Тепер останні мали доставляти важливі свідчення через «тайники» («мертві» пункти зв'язку). Про місця їхнього розташування знали тільки організаційні керівники. Таким чином, намагалися уникнути витoku важливої інформації. Однак, на початку 50-х рр. ХХ ст. почали траплятися випадки, коли в пакунки, що передавалися по лінії зв'язку повстанців, радянські агенти підкладали вибухівку. Зокрема, вибухівка прилаштована до батареї живлення радіо стала причиною загибелі восени 1950 р. в с. Городище провідника ОУН-Б в Луцькому надрайоні «Дем'яна», схожа доля спіткала й провідника Рівненської округи «Ата», який загинув 14 жовтня 1951 р. отримуючи в Цуманському лісі пакет повстанської літератури [72, с. 188].

Бої між окремими загонами УПА та НКВС не припинялися впродовж другої половини 40-х рр. ХХ ст. Зокрема, достатньо запеклими вони були в листопаді-грудні 1947 р., коли, за даними радянських спецслужб, було знищено 421 представника національного руху, а власні втрати становили 190 осіб. У той же

час джерела ОУН і УПА подають зворотні свідчення про втрати обох сторін. За їхніми даними, НКВС втратили 475 чоловік вбитими, а повстанці лише – 177. Відмінність в цифрах свідчить про необхідність приховати реальну кількість втрат, яку мали обидві сторони конфлікту та збільшити кількість знищеного противника, а тому встановити чисельність загиблих під час таких боїв достатньо складно. Крім того, у перші чотири місяці 1948 р. загони УПА і ОУН здійснили близько 92 акцій тільки на території Рівненської області, направлених проти колгоспних активістів та представників партійного керівництва [81, с. 412-415].

Значну роль в боротьбі НКВС з національно-визвольним рухом на Волині мало викриття та вбивство Р. Шухевича. Він тривалий час проводив підпільну роботу на Волині, однак його розташування енкаведисти не знали. Р. Шухевич був не просто лідером УПА, він активно займався агітаційною діяльністю, став одним з ідеологів руху тощо. Членам НКВС наприкінці лютого вдалося встановити, що він знаходиться десь на межі Волинської та Львівської областей. Розпочалася більш ретельна робота з пошуку місця перебування Р. Шухевича. 5 березня 1950 р. він загинув в сутичці з НКВС в селі Білогорщі біля Львова. Це стало одним з найбільших ударів по керівництву УПА [92, с. 109].

Поступово кількість учасників повстанського руху зменшується. Уже в 1952-1953 рр. енкаведисти фіксують існування на Волині окремих груп УПА, які склалися з 2-3 або 4-5 осіб, що свідчить про згасання руху. У липні 1953 р. члени НКВС взяли в полон останнього командира УПА-Північ Василя Галасу «Орлана», а 24 травня наступного року відбувся арешт Василя Кука «Леміша» та його дружини. Таким чином було остаточно ліквідовано керівництво повстанського руху [73, с. 65].

Таким чином, після вигнання нацистів з території Волині український національно-визвольний рух зіткнувся з силами НКВС. Найбільш активні та потужні бої відбувалися в 1944-1945 рр., коли УПА ще мали сподівання поставити українське питання на міжнародне обговорення та втілити в життя ідею самостійної України в ході майбутньої війни між СРСР і Заходом. Однак останні примирилися, а УПА опинилися в оточенні внутрішніх військ НКВС, які

переважали повстанців. Уже з 1946 р. визвольний рух змінив тактику боротьби і зосереджується на підпільній діяльності, організації невеликих акцій з метою підризу радянської влади в регіоні. Поступове знищення лідерів руху та безвихідне становище повстанців призвели до згасання активності протистояння на початку 50-х рр. ХХ ст.

Висновки до третього розділу

На Волині радянсько-німецька війна завершилася в липні 1944 р. З цього ж часу розгортається протистояння між представниками національно-визвольного руху та НКВС. У цей час відбуваються організаційні та ідейні перетворення в українському повстанському русі. Створюється УГВР як вищий політичний орган, що мав би стати прототипом майбутнього парламенту. Також розширюються принципи та завдання визвольного руху. Для того, щоб протистояти СРСР, члени УПА та ОУН відходять від постулатів інтегрального націоналізму, ідей формування сильної влади і переносять вектори на соціально-економічні проблеми населення, демократичні принципи управління тощо. Крім того, значно рідше починає використовуватися поняття «націоналізм», на зміну йому приходять ідеї «української революції», тобто боротьби за самостійну Україну із справедливим ладом. Подібні зміни стали наслідком кращого усвідомлення національним рухом прагнень українського народу. Крім того, в СРСР була потужна пропагандистська машина. Щоб їй протистояти треба було чітко усвідомлювати та сформулювати принципи свого існування.

Члени ОУН та УПА перш за все робили все для того, щоб ускладнити другу радянську Волині. Вони допомагали саботувати державні заготівлі, зривали плани з організації колгоспів, влаштовували мітинги проти них, здійснювали терористичні акти по відношенню до окремих партійних активістів тощо. Паралельно проходила пропагандистська робота, яка була направлена на роз'яснення вад радянської влади та неефективність колгоспної системи. Такі дії

призводили до того, що партійні керівники констатували низький рівень колективізації волинського села.

Паралельно з цим, для боротьби з визвольним рухом на Волинь та до інших регіонів Західної України були введені внутрішні війська НКВС. Вони розгорнули справжню війну проти загонів УПА і ОУН. Спочатку це були великі фронтові бої, однак поступово їх масштаби зменшувалися. При цьому, аж до початку 50-х рр. XX ст. протистояння було достатньо запеклим і супроводжувалися чисельними втратами з обох боків. З 1946 р. ОУН і УПА перестали вступати у відкриті протистояння великими групами і зосередилася на підривній і диверсійній роботі, однак сутички малих груп з НКВС не припинялися.

Затиснуті з усіх боків переважаючим ворогом, ОУН і УПА поступово почали розуміти безперспективність власного протистояння в тогочасних умовах. Починається демобілізація значної частини загонів. Паралельно з цим, повстанці несли великих втрат, поступово знищувалися їхні командири. Все це і призвело до згасання національно-визвольного руху на Волині на початку 50-х рр. XX ст.

ВИСНОВКИ

Національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр. є актуальною дослідницькою проблемою в сучасній українській історичній науці. Його вивчення починається ще з кінця 40-х рр. ХХ ст., однак тривалий час було достатньо тенденційним і відображало певну сторону боротьби. Українські радянські автори представляли національно-визвольний рух виключно негативно, називаючи його представників «буржуазними націоналістами» та «бандитами», зрадниками власної Батьківщини. Натомість історики української діаспори, навпаки ідеологізували визвольну боротьбу. Їхні дослідження спиралися переважно на свідчення очевидців, багато авторів самі були учасниками руху, як наслідок, велика кількість праць є не критичною. Ґрунтовне осмислення теми відбувається в останні 30 років в сучасній українській історіографії. Автори залучають широкий комплекс історичних джерел, які раніше були засекреченими чи недоступними для більшості науковців. Активно проводиться й археографічна робота. У даному контексті вагому роль має збірник «Літопис УПА», де опубліковано величезну добірку різних типів історичних джерел. Провідними сучасними авторами, що вивчають національно-визвольний рух на Волині в 1941-1953 рр. є О. Ленартович, А. Кентій, В. Сергійчук, Ю. Сорока та ін.

Джерелами даного дослідження стали опубліковані документи і матеріали. Вони поділені на дві великі групи: аналітичні та наративні джерела. До аналітичних відносять розпорядчі та звітні документи членів українського національно-визвольного та польського національного рухів, радянської та нацистської окупаційної влади. До наративних джерел належать спогади очевидців, матеріали агітації та пропаганди, листування. Така джерельна база загалом є достатньо достовірною та репрезентативною відносно заданої мети дослідження.

Основну теоретико-методологічну роль в дослідженні відіграють регіональний та системний підходи. Вони дозволяють вивчати національно-визвольний рух як цілісну систему, що розвивається в особливому регіоні. Волинь

в 1941-1953 рр. стала регіоном, де зійшлися в протистоянні нацисти, більшовики, український та польський визвольний рухи. Вона була фронтиром між різними світами, де війна спровокувала суттєвий конфлікт.

У роки нацистської окупації Волині 1941-1944 р. національно-визвольний рух мав три основних fronti: радянський, нацистський і польський. Загони Т. Бульби-Боровця, ОУН та УПА, інші організації розгорнули боротьбу з відступаючими силами радянської армії в 1941 р. Вони сподівалися на допомогу нацистів у становленні самостійної України. Однак, достатньо швидко стало очевидно, що А. Гітлер не мав планів формування незалежної держави на землях Волині й прагнув їх використати для поповнення ресурсів та звільнення життєвого простору. Саме тому вже в 1941 р. національний рух формує антинацистський фронт. Відповідно, аж до 1944 р. повстанці організовували акції направлені на диверсійну роботу та звільнення від нацистів певних територій, викрадення в них боєприпасів тощо. Паралельно з цим, тривала робота з ліквідації на Волині радянських партизан, що прагнули повернути в регіон владу СРСР і більше активізувалися з наближенням німецько-радянського фронту.

Третім фронтом протистояння стали польсько-українські відносини. Протистояння між двома етносами мало давні корені й дійшло до ескалації в ході Другої світової війни як завдяки наростанню взаємної напруженості, так і вмiлим маніпуляціям з боку нацистів та радянських партизан, яким однозначно вигідним було відволікання польського та українського національних рухів від основної мети їхньої боротьби. Протистояння набуло свого апогею в 1943 р. і відоме в історії як Волинська трагедія, що стала причиною кількох десятків тисяч жертв з обох боків.

У часи нацистської окупації поступово основну роль в національно-визвольному русі взяли на себе ОУН і УПА, які увiбрали переважну більшість інших організацій. Станом на 1944 р. повстанці нараховували більше 100 тис. осіб, що становило загрозу як для нацистського, так і для радянського режимів. Відповідно, після звільнення Волині від нацистів війна в регіоні не завершилася, адже з ліквідацією одного фронту, нікуди не дiвся інший – радянський.

У 1944-1953 рр. основна боротьба за самостійну Україну відбувалася між загонами ОУН і УПА та внутрішніми військами НКВС, яких надіслали для придушення визвольного руху. Останній мав величезну підтримку серед місцевого населення, мобілізував його на всенародне повстання, а тому в 1944-1945 рр. проводив великі бої з радянськими спецслужбами, що приносили суттєві втрати обом сторонам і викликали репресії влади по відношенню до місцевого населення. Однак, остаточне завершення Другої світової війни та початок «холодної війни» замість відкритого протистояння між західними демократіями і СРСР означали безперспективність боротьби УПА і ОУН з переважаючим сильним ворогом. Повстанці переходять до підпільної диверсійної діяльності за допомогою малих груп. Крім того, вони здійснюють демобілізацію власних сил, щоб зменшити втрати та тиск на місцеве населення. Загони ОУН і УПА активно допомагали опиратися колективізації села, зривали держпоставки, проводили пропагандистську роботу. Однак, поступова ліквідація керівництва руху, зокрема вбивство Р. Шухевича в 1950 р., стали вагомим ударом, який призводить до згасання боротьби.

Таким чином, українці на Волині здійснювали потужний опір окупантам і намагалися скористатися подіями Другої світової війни для відновлення самостійної держави. На початковому етапі вони дійсно розраховували, як і багато інших політиків Європи, на допомогу А. Гітлера, однак, достатньо швидко переосмислили свої орієнтири і почали боротьбу з усіма ворогами української державності. Волинь в історії національно-визвольного руху має особливу роль. Саме тут зароджувалися перші загони УПА. Крім того, протистояння в даному регіоні було найбільш різноплановим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Офіційні документи

1. Витяг із звіту опер групи НКВС СРСР про контакт із Тарасом Боровцем у роки гітлерівської окупації. Після січня 1943 року. Копія. *Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. С. 148-160.
2. Выписка из протокола допроса Стельмашука от 28 февраля 1945 года. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 23. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/15516> (дата звернення: 06.06.2023).
3. Доповідна записка заступника уповноваженого Наркомату зв'язку СРСР при РНК УРСР при напади формувань УПА на підприємства зв'язку і пошти. № 381 від 6 липня 1945 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 442-445.
4. З Акту проголошення відновлення Української держави (30 червня 1941 р.). *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.* Бібліотека Українського Підпільника, 1955. С. 57-58.
5. З боїв УПА. Звіт про бойові дії у липні 1943 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/4802> (дата звернення: 07.07.2023).
6. Залучник до Наказу № 8 від 30 серпня 1943 р. – Інструкція в справі самооборони. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 2: Волинь і Полісся – УПА та запілля, 1943-1944: документи і матеріали. Київ-Торонто, 1999. С. 13-16.
7. Звернення Президії Української головної визвольної ради (УГВР) і Головної команди Української повстанської армії (УПА) «До всіх насильно вивезених з України, і тих, що мусіли покинути рідні землі, братів і сестер наших, до всіх українців на чужині». Липень 1945. *Українська Головна Визвольна Рада*:

документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1 : 1944-1945. Торонто: Літопис УПА, 1980. С. 49-55.

8. Із подій в УПА. Жовтень 1943 р. ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/4808> (дата звернення 24.06.2023).

9. Із хроніки боротьби українського народу проти німецьких наїзників. АЦДВР. Ф. 9. Т. 9. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/9961> (дата звернення: 27.07.2023).

10. Інформаційний бюлетень організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про дії формувань УПА і підпілля ОУН, спрямовані на зривання державних хлібозаготівель у західних областях УРСР. № 85 від 29 серпня 1945 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 453-454.

11. Інформаційний бюлетень організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про хід боротьби з формуваннями УПА і підпілля ОУН в західних областях України за 1-7 серпня 1945 р. № 75 від 9 серпня 1945 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 450-452.

12. Інформація НКВС СРСР Державному комітету оборони і РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і М. Хрущову про хід і результати боротьби з формуваннями УПА і підпілля ОУН № 1352/б від 12 грудня 1944 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 301-304.

13. Інформація про антипольські акції УПА у квітні-липні 1943 року. Липень 1943 р. *Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА* / Відповідальний редактор та упорядник В. В'ятрович. Т. 1: Війна під час війни 1942-1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 210-211.

14. Косенко майор. Гурби. 22-25 квітня 1944 р. від 13 травня 1944 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/4819> (дата звернення: 27.07.2023).

15. Маніфест Організації Українських Націоналістів. Грудень 1940 р. 4 с. ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/1377/> (дата звернення: 23.08.2023).

16. Наказ у справах виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді № 7 від 27 серпня 1943 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 2: Волинь і Полісся – УПА та запілля, 1943-1944: документи і матеріали. Київ-Торонто, 1999. С. 10.

17. Настрої польського суспільства стосовно українців. Рапорт № 22. 4 липня 1942 р. *Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів* / пер. з польської Є. Петренка. Том 2. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. С. 51.

18. Опис бою між УПА та НКВД під Гурбами. Звіт УПА. 25 квітня 1944. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/4818> (дата звернення: 02.09.2023).

19. Плятформа Української Головної Визвольної Ради. *Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали*. Кн. 1: 1944-1945. Торонто: Літопис УПА, 1980. С. 34-38.

20. Повідомлення головної команди «Поліської Січі» про акції проти більшовицьких партизанів на Поліссі. 11 жовтня 1941 року. *Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи*. К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. С. 112.

21. Польська відозва до поляків Волині. ПДР. 25 жовтня 1943 р. *Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів* / пер. з польської Є. Петренка. Том 2. К.: Видавництво ім. О. Теліги, 2005. С. 183-184.

22. Постанови Другої Конференції Організації українських націоналістів (квітень 1942 р.) (неповний текст). *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.* Бібліотека Українського Підпільника, 1955. С. 61-74.

23. Радіограма командира 1-ї Української партизанської дивізії ім. С. Ковпака УШПР про причини, завдяки яким українським націоналістам вдалося взяти під своє керівництво анти німецьку боротьбу населення Волині-Полісся та прорахунки радянських партизан № 61 від 27 лютого 1944 р. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 186-187.

24. Радіограма командира Партизанського загону ім. М. Хрущова УШПР про бойові дії між німцями і українськими націоналістами, ставлення останніх до поляків. *Літопис УПА. Нова серія*. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. С. 70.

25. Статутні документи ОУН. Витяги з протоколів. Директивні вказівки. *Архів ОУН: Українська інформаційна служба – Лондон*. URL: <https://ounuis.info/fonds/executive-oun-f-1/1272/statutni-dokumenty-oun-vytiahy-z-protokoliv-dyrektyvni-vkazivky.html> (дата звернення: 07.09.2023).

26. Третій (Надзвичайний) Великий Збір ОУН (1943). *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр.* Бібліотека Українського Підпільника, 1955. С. 90-121.

27. Устрій Організації українських націоналістів (Затверджений на III-му Великому Зборі Українських Націоналістів 30-го серпня 1947 р.). Накладом ОУН, 1947. 10 с.

28. Banden und widerstandsbewegungen in der nordwestukraine. *Літопис УПА*. Том 7: УПА в світлі німецьких документів. Книга 2: Червень 1944 – Квітень 1945. Київ-Торонто, 1983. С.83-85.

29. Das verhalten der UPA gegenüber der Wehrmacht. *Літопис УПА*. Том 7: УПА в світлі німецьких документів. Книга 2: Червень 1944 – Квітень 1945. Київ-Торонто, 1983. С. 11.

2. Спогади та праці учасників руху

30. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів: «Поклик сумління», 1993. 166 с.
31. Лебідь М. Українська Повстанська Армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України. Дрогобич: Відродження, 1993. 208 с.
32. Полікарпенко Г. Організація українських націоналістів під час другої світової війни. 4-е вид. доп. / За ред. Б. Михайлюка. На чужині, 1951. 147 с.
33. Ступницький Ю. Спогади про пережите. Л.; Торонто: Літопис УПА, 2004. 134 с.
34. Чупринка Т. До генези Української Головної Визвольної Ради. Київ; Львів: Видання Української Головної Визвольної Ради, 1950. 16 с.
35. Шуляк О. В ім'я правди. До історії повстанчого руху в Україні Роттердам, 1947. 36 с.

3. Матеріали пропаганди

36. Бах фон дем Е. Геть з ОУН! Геть з катами українського народу! АЦДВР. Ф. 9. Т. 10. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/8750> (дата звернення: 07.09.2023).
37. Пропагандивна листівка. «Де ваші діти?» ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 44. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/5807> (дата звернення: 08.09.2023).
38. Пропагандивна листівка. «Красноармейцы!» ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 44. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/viewDoc/5688> (дата звернення: 08.09.2023).

4. Збірники документів

39. Літопис УПА. Нова серія. Том 1: Волинь і Полісся: німецька окупація. Книга 1. Початки УПА, документи і матеріали. Торонто, 1989. 256 с.

40. Літопис УПА. Нова серія. Том 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944-1954 рр. Київ-Торонто, 2011. 1024 с.
41. Літопис УПА. Нова серія. Том 2: Волинь і Полісся – УПА та запілля, 1943-1944: документи і матеріали. Київ-Торонто, 1999. 724 с.
42. Літопис УПА. Нова серія. Том 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Київ-Торонто, 2001. 652 с.
43. Літопис УПА. Нова серія. Том 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. 1943-1959. Книга 1 (1943-1945). Київ-Торонто, 2002. 597 с.
44. Літопис УПА. Том 7: УПА в світлі німецьких документів. Книга 2: Червень 1944 – Квітень 1945. Київ-Торонто, 1983. 272 с.
45. ОУН і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 1. / Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 292 с.
46. Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1 : 1944-1945. Торонто : Літопис УПА, 1980. 319 с.

II. Література

1. Монографії та статті

47. Антонюк Я. М. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946-1951 рр.). Луцьк: Ключі, 2013. 270 с.
48. Балецька Л. В. Протистояння УПА з радянськими партизанами та поляками на Камінь-Каширщині (1943–1944). *Новітня доба* / голов. ред. М. Романюк; НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 7. С. 89-99.
49. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Книга 1. Простір та історія / Пер. з фр. Світлани Глухової. К.: Вид-во Жупанського, 2013. 268 с.
50. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х-1950-х рр. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2007. Збірник 9. С. 125-137.

51. Виноградов С. Формування антинацистської позиції ОУН та її інформаційно-пропагандистська робота. *Київські історичні студії*. 2015. Вип. 1. С. 77-84.
52. Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст. / голов. ред. та упоряд. М. М. Кучерепа. Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. 223 с.
53. Гика В. М. Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у Великій Вітчизняній війні. *Архіви України*. 2010. № 2. С. 66-76.
54. Гірняк К., Чуйко О. Фронт української революції (Причинок до історії збройної боротьби Волині). Торонто: Т-во «Волинь», 1979. 45 с.
55. Давиденко В. А. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів. К.: Товариство «Знання», 1989. 48 с.
56. Дашко В. Діяльність польського підпілля в роки Другої світової війни на території Сарненщини. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2017. №26. С. 79-84.
57. Дем'янчук Ю. С. Визвольний рух на території Рівненщини в роки Другої світової війни через призму теорії фронтиту. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*. 2014. Вип. 2. С. 50-55.
58. Дем'янюк О. Діяльність підрозділів Воєнної округи «Турів» на теренах Волині восени 1943 року. *Український визвольний рух*. 2012. № 17. С. 246-258.
59. Деревінський В. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. К.: Інститут історії України НАН України, 2006. 149 с.
60. Дмитрук К. Є. Приречені: Буржуазні націоналісти та уніатські провокатори на послугах фашизму та імперіалістичної реакції. Львів: Каменяр, 1981. 327 с.
61. Замлинський В. О. Боротьба проти німецько-фашистських загарбників на Волині. *Український історичний журнал*. 1964. № 5. С. 74-78.
62. Історія українського війська (1917-1995) / Упорядник Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 840 с.
63. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943-1944 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 313 с.

64. Карпов П. К., Степовий В. О. У кублі зрадників. Документальний нарис. Харків: Прапор, 1977. 56 с.
65. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН) : аналітичний огляд. Київ: [б.в.], 2003. 68 с.
66. Кентій А. В. Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956 : історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920-1942. К., 2005. 330 с.
67. Кентій А. В. Збройний чин Українських Націоналістів. 1920-1956 : історико-архівні нариси. Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942-1956. К., 2008. 414 с.
68. Кентій А. В. Українська повстанська армія у 1942-1943 рр. К. : Інститут історії НАН України, 1999. 287 с.
69. Киричук Ю. А. Історія УПА. Тернопіль: [б.в.], 1991. 55 с.
70. Киричук Ю. А. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 463 с.
71. Коваль М. В. ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом. *Український історичний журнал*. 1994. № 2. С. 94-102.
72. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.). Львів; Торонто: Літопис УПА, 2006. 497 с.
73. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. К.: Бібліотека українця, 1997. 104 с.
74. Ленартович О. Ю. Національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. *Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.* Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. С. 53-71.
75. Ленартович О. Ю. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.
76. Ленартович О. Антинімецький фронт УПА на Волині в 1942–1943 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2015. Вип. 2, ч. 3. С. 19-25.

77. Макарчук С. А. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. *Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.* Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. С. 87-106.
78. Марчук І. Структура ОУН на Волині у період Другої світової *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2004. Збірник 3. С. 196-204.
79. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Мюнхен, 1953. 319 с.
80. Омельчук Ю. Недолюдки (злочини українських буржуазних націоналістів на Рівненщині у війну). Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. 148 с.
81. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 2006. 496 с.
82. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939-1960 рр.). Львів, 2012. 592 с.
83. Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр. Львів: Часопис, 2015. 512 с.
84. Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА. *Український визвольний рух.* 2009. № 13. С. 133-194.
85. Польсько-українські стосунки в 1942-1947 роках у документах ОУН та УПА / Відповідальний редактор та упорядник В. В'ятрович. Т. 1: Війна під час війни 1942-1945. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. 792 с.
86. Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2000. 132 с.
87. Санкович М. Боротьба українського націоналістичного підпілля проти другої радянської заходних областей України. *Літопис Волині.* 2022. № 27. С. 96-103.
88. Сеньків М. Опір ОУН і УПА колективізації західноукраїнського села, 1944-1952 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2004. Вип. (12). С. 371-379.
89. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1998. 944 с.

90. Сергійчук В. І. Трагедія Волині: причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. 200 с.
91. Сорока Ю. Кадрова політика радянської влади на західноукраїнських землях в 1944-1950-х роках. *Етнічна історія народів Європи*. 2007. Вип. 23. С. 24-31.
92. Сорока Ю. Національно-визвольний рух на Волині і Роман Шухевич. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 49. С. 103-110.
93. Стародубець Г. На перетині двох світів: Волинь в умовах українського національно-визвольного руху 1940-х років. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2014. Збірник 19. С. 384-396.
94. Стельникович С. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис. Житомир: Полісся, 2010. 392 с.
95. Сухих А. Боротьба за терени впливу між радянськими партизанами та українськими повстанцями на Рівненщині восени 1943 р. *Український визвольний рух*. 2017. № 22. С. 210-219.
96. Тернер Ф. Дж. Значення фронтиру в американській історії. Україна Модерна. 2011. № 18. С. 11-46.
97. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938-1944 років. Волинська область. Підсумки / Упоряд. Я. П. Федорчук. Луцьк Твердиня, 2012. 195 с.
98. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. Т. 2 (Бойові дії УПА). Бібліотека Українського Підпільника Ч. 7., 1960. 443 с.
99. Ухач В. З. Антонівецька повстанська Республіка: організаційно-правовий аспект діяльності. *Захист прав і свобод людини і громадянина: напрямки реалізації в Україні*. Тернопіль, 2009. С. 112-116.
100. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. К.: Абрис, 1997. 608 с.
101. Чорновол І. Фронтір – ідентичність – націоналізм. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17-18. С. 197-208.

102. Шанковський Л. Ініціативний комітет для створення УГВР (Документальний спогад учасника). Нью-Йорк: «Америка», 1985. 196 с.

103. Шанковський Лев УПА й Дивізія. *Українська дивізія «Галичина»: історико-публіцист. зб.* / уряд. М. Слабошпицький. К.: Ярославів вал, 2007. С. 68-76.

2. Підручники та енциклопедичні статті

104. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 516 с.

105. Ільющин І. І. Волинська трагедія 1943 р. *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А-В. К.: Наукова думка, 2003. С. 609.

106. Історичне джерелознавство: підруч. для студентів іст. спец. вищ. навч. закл. / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ: Либідь, 2002. 486 с.

107. Кентій А. В. Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака 1943. *Енциклопедія історії України*. Т. 4: Ка-Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 122-124.

108. Кентій А. В. Українська головна визвольна рада (УГВР). *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_Holovna (дата звернення: 12.09.2023)

109. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України: навч. посіб. Львів: Світ, 2008. 512 с.

110. Патриляк І. К. Літопис УПА. *Енциклопедія історії України*. Т. 6: Ла-Мі. К.: Наукова думка, 2009. С. 241-242.

3. Інтернет-ресурси

111. Коржук Р. УПА проти НКВС. Страх і ненависть радянської влади. *Артефакт: Львівська муніципальна бібліотека*. URL: <https://artefact.org.ua/history/upa-proti-nkvs-strah-i-nenavist-radyanskoyi-vladi.html> (дата звернення: 13.09.2023).

112. Косик В. Польсько-українська трагедія (1942-1944). *Архів ОУН: Українська інформаційна служба – Лондон*. URL: <https://ounuis.info/publications/50/polsko-ukrayinska-tragediya-1942-1944.html#sdfootnote35anc> (дата звернення: 27.09.2023).

113. Федько А. В., Федько Ю. М., Каліберда Ю. Ю., Гуменюк С. Фронт української революції у збройній боротьбі з німецькими окупантами на Волині (1942-43 рр.). URL: http://www.rusnauka.com/13_NPT_2008/Istoria/31715.doc.htm (дата звернення: 27.09.2023).